

บทที่ 3

การเคลื่อนไหวทางสังคมในกรุงเทพฯ

ชีวิตและสังคมของเมืองกรุงเทพฯ

การตั้งชุมชนในเขต"กรุงเทพฯ" พ.ศ. 2325 - 2411

การก่อตัวของชุมชนเมืองกรุงเทพฯสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอาจพิจารณาได้ในสองช่วงเวลา จุดแบ่งอยู่ที่การตั้งถิ่นฐานภายในเขตกรุงเทพฯที่มีการเคลื่อนย้ายอย่างต่อเนื่องและกว้างขวางในตลอดช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2325-2390 ช่วงหนึ่ง และอีกช่วงเวลาหนึ่งในระหว่างปี พ.ศ. 2390-2411 เหตุผลของการแบ่งช่วงเวลาโดยใช้ปี พ.ศ. 2390 เป็นจุดแบ่ง เนื่องจากเป็นปีสุดท้ายของสงครามระหว่างรัฐจาริตที่ต่อเนื่องอย่างยาวนาน อันมีผลโดยตรงต่อการอพยพกลุ่มชนเข้าสู่กรุงเทพฯ นับจากนี้แม้จะมีสงคราม คือ การยกทัพไปรบเชียงตุงในสมัยรัชกาลที่ 4 ในปี พ.ศ. 2395 ที่ต้นเหตุของสงครามเป็นเรื่องความขัดแย้งภายในกลุ่มผู้นำของเมืองเชียงรุ่ง กลุ่มหนึ่งได้รับการสนับสนุนจากพม่าผ่านทางเมืองเชียงตุง อีกฝ่ายหนึ่งเข้ามาขอพึ่งราชสำนักกรุงเทพฯในสมัยรัชกาลที่ 3 ตอนปลายท้ายรัชกาล แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับให้ความช่วยเหลือแต่ยังคงค้างอยู่ เมื่อขึ้นรัชกาลในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความเห็นจากขุนนางให้ยกกองทัพขึ้นไปช่วยเชียงรุ่งด้วยการตีเมืองเชียงตุง ซึ่งในราชสำนักกรุงเทพฯมีความเห็นแตกต่าง 2 ประการ ส่วนแรกเป็นกลุ่มขุนนางรุ่นเก่าที่เคยชินกับจาริต การแผ่อิทธิพลของราชธานีเหนือเมืองเล็กเมืองน้อย "อย่างเมืองเชียงรุ่งมาขอพึ่งกรุงเทพฯมหานครเช่นนี้ควรต้องรับไว้ ถ้าไม่รับกิตติศัพท์ทราบไปถึงไหนก็จะเสียพระเกียรติยศในนานาประเทศ"¹ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าเป็นเรื่องยุ่งยาก

¹ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 788.

สำหรับการยกทัพขึ้นไปเพราะหนทางไกล และในภาวะการณ์ขณะนั้นกำลังประสบปัญหาขาดแคลนอาหารเนื่องจากความแห้งแล้ง จึงทรงวิตกว่า "ฉันทพอได้เป็นเจ้าของดินขึ้นใหม่ ๆ ก็คิดโลกลามจะเอาบ้านเมืองลาวไกล ๆ มาเป็นเมืองขึ้นให้กองทัพรบยกไปในเวลาเข้ายากหมากแพงไม่รู้สุขทุกข์ของราษฎรว่าขัดสน"²

ผลของสงครามเชียงตุงที่ไม่สามารถประสมชัยชนะด้วยปัญหาสภาพพื้นที่ อาวุธ และเสบียงอาหาร ประกอบกับพม่ายุติปัญหาความขัดแย้งกับอังกฤษชั่วคราวได้ยกทัพขึ้นมาให้การสนับสนุนเชียงตุง เจื่อนไซการทำสงครามมีส่วนปลุกยอเยยที่ราชสำนักต้องไตร่ตรองก่อนการยกทัพมากกว่าการยกทัพในรัชกาลก่อนหน้า³

ความสงบจากสงครามทำให้การเคลื่อนไหวของผู้อพยพจากสงครามยุติลงด้วย กล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในกรุงเทพฯ ที่ผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนสู่สภาพเมืองมาตั้งแต่ต้นยุคสมัย ได้โอกาสของการวางรูปของเมืองอย่างถาวร

กรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีสภาพไม่แตกต่างจากเมืองในสังคมจารีตของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในบรรยากาศของเมืองที่แบ่งแยกได้อย่างชัดเจน 2 ส่วน คือ หมู่บ้านกับราชสำนัก⁴ ทั้งสองส่วนมีความสัมพันธ์ด้วยเงื่อนไขทางการเมือง เศรษฐกิจ ความมั่นคง เป็นส่วนสำคัญในการกำหนดรูปแบบของสังคมและวัฒนธรรมเมืองกรุงเทพฯ ที่ส่วนหมู่บ้านอยู่ภายใต้การเคลื่อนไหวของราชสำนัก

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา, (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2506), หน้า 4.

³ จารีตปฏิบัติของการยกทัพในยุคสุดท้ายของสงครามในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, จดหมายเหตุสมเด็จพระนเรศวรมหาราช.

⁴ Donald G. McCloud, System and Process in Southeast Asia: the Evolution of a Region, (London: West-view Press, 1986), p. 46.

ขอบเขตพื้นที่ของกรุงเทพฯ กับการก่อตัวของชุมชนนั้นรัฐเป็นฝ่ายกำหนดการตั้งถิ่นฐาน
ในยุคสมัยแรก ๆ พื้นที่ขอบเขตของกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นประกอบด้วย
ราชสำนักและชนชั้นมูลนาย

การสร้างพระราชวังหลวงแห่งใหม่เป็นจุดเริ่มต้นการเปิดพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ค่อนข้างว่างเปล่ากว่าทางฟากธนบุรี กระทำในเวลาที่ค่อนข้างรวดเร็ว ภายหลังการยึดอำนาจที่ธนบุรีสิ้นสุดลง จึงน่าจะเป็นไปได้ว่าคำริเกี่ยวกับการขยายมาทางตะวันออกอยู่ในใจของกลุ่มเจ้าพระยาจักรีก่อนหน้าแล้ว การย้ายข้ามฟากนี้ขอบเขตของเมืองยังครอบคลุมธนบุรีเดิมราชธานีใหม่ก็ยังรับส่วนดีของเมืองธนบุรีที่ค่อนข้างจะฟื้นฟูได้เร็วและพัฒนาได้ง่ายไว้ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 ดังนั้นแม้จะมีคำพยากรณ์ว่าจะเสียเมืองธนบุรีแก่ข้าศึก ให้พระเจ้าตากย้ายไปอยู่ลพบุรี แต่ก็ยัง "จะละเมืองบางกอกเสียมิได้"⁴ นั่นก็ด้วยการพัฒนาบทบาทของเมืองที่การขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นไปอย่างค่อนข้างจะรวดเร็ว บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและในหัวเมืองชายฝั่งทะเลมีผู้คนคับคั่งขึ้น โดยเฉพาะการเข้ามาของกลุ่มคนจีนที่มีผลต่อการฟื้นฟูทางเศรษฐกิจและการค้ามากกว่ากลุ่มอื่น ได้ทำให้พื้นที่ดังกล่าวกลับคืนสู่บรรยากาศการเคลื่อนไหวทางการผลิตและชีวิตของสังคมที่มีความสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายอีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับนโยบายที่กั้นพื้นที่บริเวณนี้จากภาวะสงคราม ด้วยความมั่นใจในการป้องกันตนเอง และประเมินศักยภาพโอกาสขยายอำนาจของรัฐเพื่อนบ้านในแต่ละช่วงเวลา สงครามปลายสมัยอยุธยาเป็นยุคสุดท้ายที่กองทัพฝ่ายข้าศึกสามารถเข้าถึงเมืองหลวงและกวาดทุกสิ่งทุกอย่างเบื้องหน้า การรบในสมัยธนบุรีและกรุงเทพฯ คือการตั้งรับ ณ หัวเมืองรอบนอก มากกว่าการตั้งรับในพระนครเช่นในอดีต การวางแผนป้องกันโดยการอพยพผู้คนเพิ่มจำนวนชุมชนในหัวเมืองรอบนอกเป็นนโยบายของทั้งรัฐบาลธนบุรีและกรุงเทพฯ

⁴"ประชุมพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)," ประชุมพงศาวดาร. . . . 40:

การตั้งเมืองกรุงเทพฯทำให้พื้นที่ทางตะวันออกได้ขยายออกจากแนวกำแพงและคูเมืองเดิมของธนบุรี กำแพงเดิมถูกทำลายทิ้ง เขมร 10,000 คนถูกเกณฑ์เข้ามาขุดคลองรอบพระนคร⁵ เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ 5,000 คน และมีตราให้ผู้ว่าราชการหัวเมืองตลอดหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงปากตะวันตก⁶ ให้แบ่งหน้าที่ช่วยกันขุดรากกำแพงเมือง โอบรอบจากด้านเหนือทางปากคลองบางลำภูจนปัจจุบัน ลงทางใต้ออกแม่น้ำที่ปากคลองโอ่งอ่าง บริเวณที่บุกเบิกภายในกำแพงเป็นที่อยู่ของขุนนางระดับผู้น้อยและราษฎรทั่วไป โดยที่การสร้างพระราชวังหลวงและวังเจ้านายจะอยู่ในพื้นที่ภายในคูเมืองเดิม การวางตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังหลวงและวังเจ้านายเป็นไปตามกระบวนการจัดทัพโบราณในลักษณะ"นาคนาม" กล่าวคือ เป็นการตั้งทัพในบริเวณที่มีแม่น้ำโอบล้อมรอบค่ายหลวงจะอยู่ส่วนกลางตรงกับที่ตั้งของพระราชวังหลวง ค่ายต่าง ๆ วางรายล้อมเรียงรอบออกไป ซึ่งแทนด้วยวังเจ้านายและป้อมปราการที่ก่อสร้างขึ้นเมื่อแรกสถาปนาเมือง⁷ การวางผังในลักษณะนี้อาจจะเพื่อตั้งรับการสงครามที่ยังไม่ยุติลง แม้ว่าในสมัยธนบุรีบริเวณที่ราบแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะไม่ได้เป็นสนามรบในสงคราม แต่การจลาจลในปลายรัชกาลธนบุรีน่าจะเป็นบทเรียนที่ทำให้ต้องระมัดระวังมากขึ้น

พื้นที่ของกรุงเทพฯในระยะแรกอยู่ภายในกำแพงเมือง 2,589 ไร่ เป็นเขตชั้นใน 1,125 ไร่ เขตชั้นนอก 1,464 ไร่ ความยาวของกำแพงเมืองรอบพระนครประมาณ 7.2 กิโลเมตร ตามแนวกำแพงมีป้อม 14 แห่ง มีประตูเมืองขนาดใหญ่ 16 ประตู ขนาดเล็ก 47 ประตู ไม่มีถนนมีเพียงทางเดินที่พอจะเรียกว่าถนน 3 สาย คือ สายเลียบกำแพงเมือง ถนนรอบพระราชวัง

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 44-45.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

⁷ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), 1: 2 - 3.

และถนนจากกำแพงพระราชวังไปสู่เสาชิงช้าเลยไปจดประตูผี นอกนั้นเป็นทางเดินเล็ก ๆ^๙ การสร้างกรุงในระยะแรกใช้เวลาประมาณ 3 ปี เพื่อให้พื้นที่สร้างพระราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กลุ่มคนจีนซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่เดิมถูกโยกย้ายให้ไป"ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้ม ไปจนถึงคลองวัดสำเพ็ง"^{๑๐} ถัดขึ้นไปด้านริมน้ำเป็นที่ตั้งวัดนิพนพานารามซึ่งวังหน้าได้บูรณะขึ้นใหม่จากวัดสลักเดิม ด้านหน้าวัดเป็นที่ตั้งของฉางข้าวเปลือกซึ่งอยู่ติดแม่น้ำ^{๑๐} วัดนี้กระหนาบด้วยพระราชวังบวรสถานมงคลทางด้านเหนือ และด้านหลังเป็นท้องทุ่งรกราก คือสนามหลวงในปัจจุบัน ทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ของทุ่งนี้เป็นที่ตั้งสถานที่ราชการ ศาลหลวง สลับกับวังเจ้านาย โรงม้าหลวง ดิกดิน เรียงรายลงไปทางใต้จนถึงหลังพระราชวังและวัดโพธิ์ที่ได้รับการปฏิสังขรณ์ใหม่ เปลี่ยนชื่อเป็นวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ด้านหลังของวัดเป็นป่าช้าได้เป็นที่ประหารชีวิตคนที่ต้องโทษหลายคน เช่น พระยาบังกลีมาเจ้าเมืองกำปอด ที่เป็นกบฏในปี พ.ศ. 2326^{๑๑} เมื่อขยายกำแพงเดิมออกไป ราษฎรได้เข้าตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในเวลาต่อมา^{๑๒} ใกล้เคียง ๆ กันเป็นที่ตั้งกรมพระนครบาล คู่ง และหอกลอง

เขตชั้นในเรียกได้ว่าเป็นศูนย์กลางการบริหาร เพราะประกอบด้วยสถานที่ราชการ วัด วาอาราม วังเจ้านาย และบ้านเรือนขุนนางระดับสูง รวมทั้งฟากธนบุรีในพื้นที่เมืองเดิม กลุ่มสิ่งก่อสร้างในบริเวณศูนย์กลางเมือง นอกจากพระราชวังหลวง พระราชวังบวร วัดสำคัญ สถานที่ราชการดังกล่าวมาแล้ว มีการสร้างวังเจ้านาย ส่วนหนึ่งสร้างในตอนต้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เพื่อพระราชทานให้แก่เจ้านายในรุ่นแรก ๆ แล้วจึงตกทอด

^๙ สยามพร ทองสารี, "ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453): ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนคร ด้านเหนือและด้านใต้พระนคร", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), หน้า 26.

^{๑๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 7.

^{๑๐} "จดหมายเหตุไทร," ประชุมพงศาวดาร ภาค 8, หน้า 129.

^{๑๑} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ. . . , หน้า 188.

พระราชทานต่อ ๆ ไปให้กับเจ้านายรุ่นหลัง ๆ ที่ที่สร้างวังหากมีราษฎรอยู่อาศัยมาก่อน ก็จะต้องถูกรื้อถอนออกไป จนเรียกกันว่า "ไล่ที่ทำวัง"¹² จากหนังสือตำนานวังเก่า พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้บรรยายถึงการสร้างวังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ดังนี้¹⁴

ลักษณะวังมีความแตกต่างกัน วังเจ้าฟ้ากำแพงวังสร้างใบเสมา ผิดจากวังพระองค์เจ้าจะมีใบเสมาไม่ได้ ท้องพระโรงวังเจ้าฟ้าทำหลังคามิมุขลดเป็น 2 ชั้น วังพระองค์เจ้าหลังคาชั้นเดียว ก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 มักสร้างวังด้วยเครื่องไม้แก่นหลังคามุงกระเบื้อง¹⁵ ปลูกท้องพระโรงหันด้านยาวออกหน้าวัง ตำหนักใหญ่มีเรือนห้าห้องสองหลังแฝดเป็นที่เสด็จอยู่หลังหนึ่ง เรือนห้าห้องหลังเดียวเป็นตำหนักน้อย และมีเรือนสำหรับบริวารทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตำหนักที่เสด็จอยู่และตำหนักน้อยหันด้านสกัดต่อหลังท้องพระโรง มีชालาแล่นระหว่างกลาง การเปลี่ยนรูปแบบการสร้างวังเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 3 เริ่มมีการก่อสร้างเป็นตึกในรูปแบบที่ปรับปรุงออกไปตามความนิยมและรสนิยมของชนชั้นสูงในยุคสมัย

วังเจ้านายในช่วงแรก ๆ นอกจากพระราชวังหลวง พระราชวังบวร วังอื่น ๆ ได้แก่ วังริมบ่อมพระสมุเมรุ เป็นวังของสมเด็จพระเจ้านั่งเยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา อยู่ตรงมุมพระนครด้านเหนือ เดิมเป็นบ้านของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อรับราชการในสมัยธนบุรี¹⁵ เมื่อสิ้นกรมหลวงจักรเจษฎาแล้ววังนี้ว่างร้างไป ไม่มีเจ้านายพระองค์ใดมาประทับ กล่าวกันว่าพระภูมิเจ้าที่ร้ายแรงมาก ปัจจุบันยังมีประตูวังก่ออิฐบางส่วนอยู่ด้านหลังบ่อมพระสมุเมรุ

วังริมบ่อมจักรเพชร อยู่ด้านใต้พระนครเหมือนตั้งวังกรมหลวงจักรเจษฎาอยู่ด้านเหนือ การสร้างวังตามจุดต่าง ๆ สอดคล้องกับการวางค่ายทัพ"นาคนาม"ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น วังนี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระโอรสพระองค์ใหญ่

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

¹³ "ตำนานวังเก่า", ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26, (พระนคร: ครุสภา, 2507), หน้า 107.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-106.

¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 544.

ของสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อย กรมพระศรีสudarักษ์ เมื่อเสด็จอยู่ได้ปฏิสังขรณ์วัดเสียบ วัดโบราณในเขตกำแพงพระนคร พระราชทานนามใหม่ว่าวัดราชบูรณะ วังนี้ร้างไปเมื่อเจ้าฟ้าพระองค์นี้สิ้นพระชนม์แล้ว

วังริมวัดโพธิ์ อยู่ติดเขตวัดโพธิ์ เป็นวังกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระสามีพระองค์เจ้ากุ ซึ่งถูกเรียกว่า "เจ้าครอกวัดโพธิ์" เมื่อพระองค์เจ้ากุสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 3 ได้มีการขยายเขตวัด กรมหมื่นนรินทรเทพ และกรมหมื่นนเรนทร์บริรักษ์ พระโอรสได้ย้ายออกไปประทับที่วังใหม่ ใกล้ประตูสะพานหัน

วังปากคลองวัดชนะสงคราม กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ 1 สร้างให้กรมหมื่นสุนทรภู่เบคร์ วังนี้อยู่ริมคลองคูเมืองเดิมทางฝั่งเหนือ ถึงรัชกาลที่เป็นวังของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ และเชื้อสายครอบครองต่อมา

วังเจ้านายทางฝั่งธนบุรีนี้สร้างขึ้นในช่วงต้นรัชกาลที่ 1 เท่านั้น ในสมัยหลังต่อมาไม่นิยมสร้างวังทางปากนี้นัก วังใหม่ ๆ ส่วนใหญ่อยู่ทางฝั่งพระนครมากกว่า วังทางด้านนี้ส่วนหนึ่งเป็นบ้านเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ และพระเจ้าพี่นางเธอในสมัยธนบุรี มีอาณาเขตตั้งแต่บริเวณใกล้คูเรือกำปั่นริมวัดระฆัง ปัจจุบันเป็นที่ทำการกรมอุทกหารเรือ ต่อเนื่องขึ้นไปทางเหนือจนถึงคลองบางกอกน้อย ใน 3 ตำบล คือ ตำบลบ้านปูน ตำบลสวนมังคุด และตำบลสวนลั่นจี วังในเขตนี้ได้แก่

พระนิเวศน์เดิมใกล้คูเรือกำปั่นติดเขตวัดบางว่าใหญ่(วัดระฆัง) เมื่อปราบดาภิเษกย้ายข้ามปากไปสร้างพระราชวังทางด้านพระนคร ที่นี้เรียกว่า "จวนเดิม" ได้พระราชทานเป็นวังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงอิศรสุนทร และกรมขุนเสนานุรักษ์ ต่อมาเมื่อกรมขุนเสนานุรักษ์ได้รับอุปราชภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ 2 ได้ให้กรมขุนธิเบศร์บวร พระโอรสพระองค์ใหญ่ในกรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ 2 ประทับต่อมา จนสิ้นพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่ 4 กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ในกรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ 2 ได้เสด็จประทับ

วังบ้านปูน อยู่ถัดจวนเดิมและวัดบางว่าใหญ่ขึ้นมาทางเหนือ ถัดเป็นวังสวนมังคุดในสมัยธนบุรีเป็นบ้านเดิมของพระยาสุริยอภัย(กรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ 1)¹⁶ วังนี้เป็นที่ประทับของ

¹⁶ พระยาราชลัมภารากร, ราชลัมภารากรลิขิต, หน้า ๗.

พระองค์เจ้าขุนเณร พระอนุชาต่างชนนีกับกรมพระราชวังหลัง คงเป็นวังเล็ก ๆ ที่ร้างโรยไปเมื่อ
เจ้าของวังสิ้นพระชนม์

วังสวนมังคุด เดิมเป็นบ้านของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ยกให้เป็นวังเจ้า
ฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรมเรศร์ และหม่อมเจ้าในกรมอยู่ต่อมา จนถึงรัชกาลที่ 3 เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรา
นุรักษ์ได้ซื้อและสร้างขึ้นใหม่ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วกรมหมื่นเทวานุรักษ์ พระโอรสได้ครอบครองต่อมา

พระราชวังหลัง สร้างขึ้นที่ตำบลสวนลั่นจี่ ปัจจุบันเป็นโรงพยาบาลศิริราช เมื่อกรมพระ
ราชวังทิวคต พระอัครชายาและพระโอรสได้ครอบครอง แบ่งที่ตั้งวังสำหรับพระองค์เจ้าแยกออก
ไป ในสมัยหลังเมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์หมดแล้ว หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ในกรมก็ยังคงอยู่ต่อมา
แต่ค่อย ๆ ร้างและทรุดโทรมลง

พระราชวังเดิมว่างลงภายหลังการย้ายพระราชวังข้ามฟากไป จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระ
พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บริดินทร์ พระโอรสพระองค์กลางของสมเด็จพระที่นั่ง
พระองค์ใหญ่เสด็จประทับ เมื่อสิ้นพระชนม์ลง จึงให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรย้ายจาก
พระนิเวศน์เดิมมาประทับ ในรัชกาลที่ 2 เป็นวังของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ต่อมาพระราช
ทานเจ้าฟ้ามงกุฎ ในสมัยรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรัง
สรค์ ประทับตลอดรัชกาล ภายหลังจึงเป็นพระราชทานให้กรมหลวงวงษาราชสนิท

ต่อมาเมื่อเจ้านายในรัชกาลที่ 1 เจริญชันษามากขึ้น จึงได้สร้างวังเพิ่มเติม ทั้งของลูก
เธอวังหลวง และวังหน้า

ส่วนวังหลวงสร้างรอบ ๆ พระราชวังหลวง บริเวณริมแม่น้ำที่ท่าเตียน 2 วัง ถนน
หน้าพระลานตั้งแต่ท่าพระถึงหน้าประตูวิเศษไชยศรี 3 วัง ที่ริมถนนหลักเมืองทั้งสองฟาก ฟากละ
3 วัง และริมสนามชัย 3 วัง

วังที่กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ 1 สร้างสำหรับลูกเธออยู่บริเวณด้านหน้าของวัง
หน้า บางส่วนของสนามหลวงด้านตะวันออกปัจจุบัน วังในบริเวณนี้มีด้วยกัน 4 วัง

ความผูกพันกับอดีตที่เล่าขานถึงความมั่งคั่งของกรุงศรีอยุธยา คงทำให้มีการเปรียบ
เทียบกรุงเทพฯ ในยุคแรกกับอยุธยา โดยยุคที่สร้างเมืองคงยังไม่ทำให้กรุงเทพฯ ทรูหราสง่างาม
มากไปกว่าหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 2 บทละครอิเหนาในพระราชนิพนธ์ สะท้อนภาพกรุง
เทพฯ เมื่อมีการจัดงานพระเมรุ "ท้าวนางข้างในออกไปดู นั่งอยู่หน้าพลับพลาหลังคาสี บ้างพูด

ครั้งการบ้านเมืองดี ว่างามยิ่งกว่านี้มากมาย"¹⁷ ก็คงจะออกมาจากปากท้าวนางลักคนหรือหลายคนในสมัยนั้น

ภาพลักษณ์อันงดงามสำหรับความเป็นราชธานีอยู่ที่ส่วนราชสำนัก เมื่อรายได้และผลกำไรจากการค้าต่างประเทศนำมาซึ่งโอกาสในการสัมผัสสินค้าฟุ่มเฟือยและรสนิยมแบบพ่อค้าที่มีความสัมพันธ์กับจีนอย่างใกล้ชิด การเปลี่ยนแปลงทางสถาปัตยกรรม งานก่อสร้าง เครื่องประดับตกแต่งอาคาร ทำให้โฉมหน้ากรุงเทพฯ ในสายตาของคนรุ่นต่อมาที่ไม่เคยเห็นภาพก่อนการเสียกรุงของอยุธยามาก่อน ปรากฏในนิราศพระประธมของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท นิพนธ์ในคราวเดินทางไปเมือง นครปฐม ในปี พ.ศ.2377 ที่เริ่มมองเห็นความโอ้อ่างงามของพระนครของตัวเอง "ยศยิ่งอยุธยาอัน ล่วงแล้ว. . . เพรอคหฺล้ากว่าเพรง"¹⁸ ด้วยซ้ำไป

ส่วนประกอบสำคัญในโลกของราชสำนักคือ กลุ่มข้าราชการมูลนาย ที่มีบทบาทต่อการเติบโตทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจภายในและภายนอก บ้านของขุนนางข้าราชการส่วนใหญ่อยู่เรียงรายในละแวกเดียวกับวังเจ้านาย โดยเฉพาะขุนนางระดับสูงจะมีบ้านเรือนอยู่ภายในบริเวณคลองรอบกรุงทางฝั่งกรุงเทพฯ และทางฟากธนบุรีส่วนใหญ่อยู่ในเขตกำแพงเมืองเดิมเช่นกัน ข้าราชการระดับล่างปลูกสร้างบ้านรอบนอกออกไป สำหรับข้าราชการเจ้าสังกัดผู้ควบคุมชุมชนไพร่พลต่างวัฒนธรรมมักจะมีบ้านอยู่ในชุมชนนั้น ๆ เช่น พระยาราชฯ เศรษฐีถูกย้ายทั้งชุมชนไปอยู่ที่ลำเพ็ญ¹⁹ พระยาทวายที่หมู่บ้านทวาย คอกกระบือ²⁰ พระยาวิเศษสงครามรามภักดี หัวหน้า

¹⁷ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดบำรุงสาส์น, 2516), หน้า 55.

¹⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท, นิราศพระประธม, (ม.ป.ท., 2522), หน้า 55.

¹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 7.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

ค่ายโปรตุเกส หมู่บ้านเขมรและญวนที่สามเสน²¹ เป็นต้น

ในสมัยแรกก่อตั้งเมือง บ้านเรือนของเสนาบดีถูกกำหนดให้ตั้งอยู่รอบพระราชวัง เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่วางพระราชหฤทัย ด้วยครั้งนี้พระนครตั้งใหม่²² บ้านของเจ้าพระยาธรรมาธิพิธิ (สน สนธิรัตน์) ที่สมุหนายก และบ้านเจ้าพระยามหาเสนาบุณนาค ตั้งอยู่ระหว่างกำแพงวังถึงวัดโพธิ์ บริเวณที่เรียกว่าท้ายสนม²³ จนถึงรัชกาลต่อมาเมื่อภายในพระราชวังคับแคบอัดแอ และคงคลายความกังวลจากยุคแรก ๆ บ้านเรือนเสนาบดีเหล่านี้ถูกย้ายออกไปเพื่อขยายเขตพระราชวังไปจนจรดวัดโพธิ์ เจ้าพระยามหาเสนาฯ ย้ายไปอยู่ที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ใต้บ้านกุฎีจีน²⁴ ที่ดินบริเวณนี้เป็นเขตที่อยู่อาศัยของขุนนางและลูกหลานในตระกูลขุนนางหลายชั่วอายุคน

ขุนนางที่มีบ้านอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองรายอื่น ๆ เช่น เจ้าพระยาธรรมาธิเบศร์ (กุน) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีตำแหน่งพระยาศรีพิณณ์ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ตำแหน่งสุดท้ายในรัชกาลที่ 2 คือ อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย ขุนนางผู้นี้เป็นเงินทำการค้าสำเภา มีบ้านอยู่ที่ท่าเตียน²⁵ แถบนี้ น่าจะมีบ้านข้าราชการอื่น ๆ อยู่ถัดออกไปเนื่องจากเป็นย่านชุมชนและอยู่ริมแม่น้ำ มีตลาดสลับกับร้านเรือนแพราษฎรต่อออกไปจนถึงสำเพ็งซึ่งเป็นย่านคนจีน บ้านเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ในรัชกาลที่ 1 อยู่บริเวณนี้เช่นกัน ในปี พ.ศ. 2356 เกิดเพลิงไหม้ตั้งแต่ตลาดบ้านหม้อเหนือวัดราชบูรณะขึ้นมาถึงวัดพระเชตุพนฯ ด้วยความแออัดของบ้านเรือนจึงทำให้บ้านข้าราชการขุนนางถูกเพลิงไหม้เป็นอันมาก²⁶

²¹Richardson, "Journal of a Mission from the Supreme Government of India to the Court of Siam," : 222.

²²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 92.

²³"ตำนานวังเก่า", ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26, หน้า 82.

²⁴ชัย เรื่องศิลป์, ยอดคน, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนค, 2524), หน้า 51.

²⁵"ตำนานวังเก่า", ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26, หน้า 92.

²⁶เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 52.

บ้านพระยาทำยน้ำในสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่ในกำแพงริมคลองตั้งแต่เชิงสะพานช้างถึงแนวถนนเจริญกรุง²⁷ บ้านพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) เสนาบดีคนสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 อยู่บริเวณที่เรียกกันต่อมาว่าสี่แยกพระยาศรี ภายในกำแพงเมืองแถบสะพานมอญ²⁸

พื้นที่ระหว่างวังหน้า วังกรมขุนสุนทรภูเบศร์ ไปถึงวังกรมหลวงจักรเจษฎา มีบ้านขุนนางผู้ใหญ่ 4 บ้าน มีตึกใหญ่บ้านละ 2 หลัง มีกำแพงล้อมคือบ้านพระยามนเทียรบาล บ้านพระยากลาโหม บ้านพระยาจำแสนยกกร และบ้านพระยาไกรโกษา ขุนนางทั้ง 4 คงจะเป็นขุนนางข้าราชการวังหน้า จึงได้ปลูกบ้านในบริเวณนี้ พระยาไกรโกษายังมีบ้านอีกหลังหนึ่งอยู่ในที่ที่เป็นวัดเทพธิดารามปัจจุบันด้วย

ส่วนนอกกำแพงเมืองมีบ้านพระยาสิงหราชเดโชชัยข้าราชการวังหลวงในสมัยรัชกาลแรก อยู่นอกกำแพงด้านตะวันออกริมคลองคูพระนคร ตั้งแต่ช่องกุดล่างจนถึงช่องกุดบน ปัจจุบันเป็นสะพานเหล็ก ถนนเจริญกรุง²⁹

นอกจากนี้ยังมีบ้านข้าราชการระดับล่างลงมา เช่น บ้านจมีนกงังศิลป์อยู่ตรงหน้าวัดราชบูรณะนอกกำแพงเมือง³⁰ บางขุนพรหมได้ชื่อจากบ้านของขุนพรหมสุภา ข้าราชการตุลาการอยู่ที่นั่น³¹

ทางปากตะวันตกนอกจากบ้านสกุลขุนาคที่ย้ายไปในสมัยรัชกาลที่ 2 ก่อนหน้านี้มีข้าราชการหลายคนตั้งบ้านเรือน เช่น เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด บุนยรัตนพันธ์) เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชในรัชกาลที่ 1 อยู่เหนือคลองมอญ³² บ้านเจ้าพระยานิกรบดินทร์ข้าราชการผู้ใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 มีบ้านอยู่บริเวณที่เป็นวัดกัลยาณมิตรปัจจุบัน โดยได้อุทิศที่บ้านและชื่อ

²⁷ พระยาราชสัมพันธ์, ราชสัมพันธ์ลิขิต, หน้า ๓.

²⁸ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น: พ.ศ. 2325-2416, หน้า 272.

²⁹ พระยาราชสัมพันธ์, ราชสัมพันธ์ลิขิต, หน้า ๓.

³⁰ ประชุมพงศาวดาร ภาค 7 และภาค 8, (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2507), หน้า 147.

³¹ น. ณ ปากน้ำ, ศิลปะในกรุงเทพมหานคร, หน้า 239.

³² "ตำนานวังเก่า", ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26, หน้า 94.

เพิ่มเติม สร้างเป็นวัด เมื่อปี พ.ศ. 2368^{๓๓}

บ้านเจ้าพระยามหาเสนา(บุญสังข์) และบ้านเจ้าพระยาอภัยภูธรในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็
อยู่ทางปากถนนบุรีด้วย^{๓๔}

เมื่อจำนวนข้าราชการเพิ่มขึ้นในเวลาต่อมา ครอบครัวข้าราชการขุนนางในสังครัตน
โกสินทร์ตอนต้นเป็นครอบครัวใหญ่ทั้งระดับเครือญาติและผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์^{๓๕} จำนวนบ้านที่ส่วนใหญ่อยู่
ในกลุ่มชุมชนและใกล้เคียงกับสถานที่ราชการที่มีศูนย์กลางอยู่ที่พระบรมมหาราชวังได้ขยายออกไป
ไป การตั้งบ้านของมูลนายในพื้นที่ส่วนใหม่ ๆ เป็นการบุกเบิกให้กับการขยายตัวของเมือง

การขยายตัวของชุมชนหมู่บ้าน

ชุมชนหมู่บ้านเป็นคนกลุ่มใหญ่ในสังครระดับล่าง จากปัญหาการขาดแคลนประชากรนับแต่
ช่วงแรกของการก่อตั้งของทั้งธนบุรีและกรุงเทพฯ การดึงดูดคนเข้าสู่เมืองเพื่อตั้งชุมชนไม่ว่าจะเป็น
กลุ่มไพร่หรือคนจีน และผู้คนที่มีส่วนในการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ พวกลูกค้าจรเข้ามาค้าขาย
ล้วนอยู่ในนโยบายและการสนับสนุนของรัฐบาล ในช่วงเวลานี้การเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นไป
เพื่อความอยู่รอดในการดำรงชีพ ด้วยเป็นระยะแรกของการตั้งถิ่นฐานชุมชนใหม่ที่รัฐเองยังต้องให้
การใส่ใจกับการเลี้ยงดูและช่วยเหลือในทางเศรษฐกิจ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ยกวันภาษีอากร
ทางข้าวและข้าวรับซื้อที่เรียกเก็บจากเจ้าของนาทั่วไปให้แก่ครัวไพร่อพยพที่ทำนาในเขตกรุงเทพฯ^{๓๖}
การตั้งนรณเพื่อปากเพื่อท้องของบรรดาไพร่ อีกทั้งการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจภายในของ
เมืองที่ทำให้รัฐบาลต้องออกกฎหมายให้เจ้าของที่นาในเขตกรุงเทพฯที่ไม่ประสงค์จะทำนาต้องแจ้ง
ให้ราชการทราบ เพื่อจะได้ให้ผู้อื่นเข้าทำนานั้นไม่ให้รกร้างทิ้งว่างเปล่า^{๓๗}

^{๓๓} น. ณ ปากน้ำ, ศิลปะในกรุงเทพมหานคร, หน้า 200 - 201.

^{๓๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 199.

^{๓๕} "กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ," ประชุมเพลงยาว, หน้า 341 - 362.

^{๓๖} จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173, (กรุงเทพฯ: cursa, 2514), หน้า 41.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย "พระราชทรัพย์ซึ่งจะจับจ่ายราชการแผ่นดินที่ได้แต่ค่าอากรสมัตสรในพื้นบ้านพื้นเมืองก็มีน้อย ไม่พอที่จะจ่ายราชการ เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินจึงต้องทรงแต่งสำเภา บรรทุกสินค้าออกไปค้าขายยังประเทศจีน"^{๓๘} แม้ว่าจะมีการเติบโตของการค้าต่างประเทศที่เพิ่มปริมาณขึ้นเรื่อย ๆ แต่ก็เป็น การเติบโตในมือเจ้านายและขุนนางมากกว่าการค้าของหลวง เช่น ของกรมพระราชวังบวรฯ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจ้าพระยาพระคลัง(ดิศ) เจ้าพระยาธรรมาธิเบศร์(กุน) การค้าสำเภาหลวงในต้นรัชกาลทำกำไรให้กับรัฐไม่เพียงพอ และเมื่อรายได้จากผลประโยชน์ภายในน้อยลง กระทั่งการใช้จ่ายในพระราชสำนัก บางปีต้องเลื่อนการจ่ายเบี้ยหวัดเงินปี จ่ายเป็นผ้าลายหรือข้าวสารแทนก็มี^{๓๙}

ภาวะการดำรงชีพของหมู่บ้านอย่างน้อยในช่วง 2 รัชกาลแรกของกรุงเทพฯ จึงไม่ต้องแบกรับภาระการจ่ายค่าตอบแทนให้กับรัฐอย่างหนักหน่วงนัก นับเป็นโอกาสสำหรับการเติบโตของชุมชนได้อย่างค่อนข้างจะรวดเร็ว และคงเป็นผลต่อเนื่องสำหรับการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรและการขยายตัวของหมู่บ้านในรัชกาลต่อมาด้วย

ขอบเขตของเมืองกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในเขตพื้นที่กรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากศูนย์กลางของเมือง คือ ภายในกำแพงพระนคร ชุมชนขยายตัวออกไปตามแนวเหนือ-ใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา

ทางเหนือมีย่านบ้านเรือนต่อเนื่องกันไป ตั้งแต่ ปากคลองบางกอกน้อยเป็นแหล่งค้าขายตลาดน้ำใหญ่แห่งหนึ่ง ถัดขึ้นไปเป็นบางซื่อขึ้นที่ตั้งโรงปูน โรงเหล้า และโรงทำกระดาษ มีหมู่บ้านลาวและชาวมอญอยู่ประปราย เงาะสวนบางซื่อขึ้นมีราคาดีกว่าที่อื่น มีชื่อว่าเป็นเงาะสวนดี^{๔๐} บ้านเขมรบ้านญวน สามเสน กลุ่มภูวนพุทธที่บางโพ บ้านบางซื่อ บางซ่อน ฟากธนบุรีเยื้องกัน

^{๓๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 37.

^{๓๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย. . . , หน้า 37.

^{๔๐} "เรื่องทำสวน," ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 1: 193.

มีคลองมอญ⁴¹ คงจะมีชาวมอญตั้งบ้านเรือนอยู่บ้าง เหนือขึ้นไปมีวัดชื่อวัดรามัญ จนเข้าเขตเมืองนนทบุรียังมีบ้านย่านตลาด ชุมชนมอญกลุ่มใหญ่ ตลาดแก้ว ตลาดขวัญ บางธรณี บางซ่อน บางพูด บ้านใหม่ บางพัง บางหลวงเชิงรอก บ้านกระแซง ถึงสามโคกหมู่บ้านชาวมอญ เมืองปทุมธานีตลอดแนวลำน้ำมีชุมชนบ้านเรือนขึ้นไปถึงกรุงเก่า⁴² สองฟากแม่น้ำนี้เป็นที่ตั้งชุมชนตั้งแต่สมัยอยุธยา และมีการเพิ่มจำนวนชุมชนด้วยการกำหนดให้ครัวอพยพ มอญ ลาว ญวน เขมร เข้าตั้งถิ่นฐานใหม่ จึงทำให้ตลอดเส้นทางสู่หัวเมืองทางเหนือคับคั่งด้วยผู้คน

ด้านใต้จากกำแพงเมือง เป็นเขตที่มักจะเรียกว่า บางล่าง⁴³ เส้นทางทางน้ำล่องไปหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก และออกทะเลหลวง เมื่อสุนทรภู่เดินทางไปยังเมืองแกลง ระยอง ในประมาณปี พ.ศ. 2350⁴⁴ ด้วยทางเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านลำเพ็ญย่านคนจีนที่คึกคักไปด้วยสถานเรียงรมย์ ตลาดร้านค้าและการค้าขายแห่งหนึ่งในพระนคร หมู่บ้านลาวที่วัดจักรวรรดิตั้งบ้านเรือนภายหลังการกวาดต้อนเข้ามาในคราวสงครามเจ้าอนุเวียงจันทน์ ต่อลงไปมีหมู่บ้านชาวอิสลาม สู่हर้าบ้านแขก ตั้งชุมชนเมื่อหลังจากกลุ่มญวนองเชียงสือที่เคยพำนักอยู่ที่บ้านต้นลำโรงได้หลบหนีออกไป บริเวณริมแม่น้ำเป็นที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกสเป็นที่รวมของชาวตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น⁴⁵ ถัดลงมาทางใต้ก่อนพ้นหัวแหลมปากกรุงเทพฯ มีชุมชนใหญ่ของชาวทะวาย พม่า มอญ และยังมีบ้านเรือนของแขกอิสลาม บ้านลาวอยู่ในบริเวณเดียวกันเรียกว่า คอกกระบือ หรือ

⁴¹โปรดดู แผนที่บริเวณกรุงเทพ ใน ยิ้ม ปัดขยงกูร, ทำเนียบนามภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนคร และธนบุรี, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482).

⁴²นามสถานที่จากบ้านย่านชุมชนที่ปรากฏในงานเขียนนิราศ "โคลงนิราศตลาดเกียบ" ของพระเทพโมลี(กลิ่น) ในรัชกาลที่ 1, "นิราศภูเขาทอง" ของสุนทรภู่ เดินทางในสมัยรัชกาลที่ 2 และ "โคลงนิราศสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จไปทัพเวียงจันทน์" ในสมัยรัชกาลที่ 3

⁴³"นิราศกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช พุทธศักราช 2329," ประชุมเพลงยาว, หน้า 32.

⁴⁴"นิราศเมืองแกลง," ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 84 - 108.

⁴⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 134 .

ยานนาวาในสมัยหลัง ทวายเข้ามาตั้งบ้านเรือนเป็นหมู่บ้านใหญ่กว่ากลุ่มอื่น⁴⁶ นมาและมอญคงเข้ามาอยู่ร่วมโดยความใกล้เคียงทางภาษาและวัฒนธรรม ตลอดจนหาแหล่งพักพิงอิงอุปถัมภ์จากหัวหน้าชุมชนซึ่งเป็นชาวทวายที่ได้รับแต่งตั้งให้ปกครองลูกบ้าน มีตำแหน่งเป็นพระยาทวาย พระยาทวายคนหนึ่งถูกประหารชีวิตในสมัยรัชกาลที่ 2 ภายหลังเหตุการณ์นมา 107 คนแหกคุก ผลการสอบสวนระบุโทษพระยาทวายร่วมรู้เห็นด้วย⁴⁷ ที่หมู่บ้านคอกกระบือก่อนการตั้งหมู่บ้านของทวาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เจ้านายและครัวเขมรมาอยู่ที่นี้เมื่อเข้ามากรุงเทพฯ ในตอนต้นรัชกาล ต่อมาเมื่อสร้างวังให้ในเขตกำแพงเมืองจึงย้ายออกไป แต่อาจมีเขมร (ซึ่งอาจจะเป็นจาม เป็นมุสลิม) คงมีแต่การกล่าวถึงในภายหลังจากการตั้งบ้านเรือนในช่วงหลังไปแล้ว ถึงแขกคอกกระบือ ที่ปรากฏในข่าวของหนังสือพิมพ์บางกอกเรคอร์ดเดอร์ ในปี พ.ศ. 2408⁴⁸ มีอาชีพรับซื้อเนื้อควายจากแขกกลุ่มอื่นเพื่อขายตลาด บ้านลาวอยู่เป็นกลุ่มบริเวณหลังวัดสุทธิวาราม ครั้งหนึ่งวัดนี้ได้ชื่อว่าวัดลาว⁴⁹ ภายหลังเปลี่ยนชื่อไปตามนามของผู้ปฏิสังขรณ์⁵⁰

ตามเส้นทางแม่น้ำลงทางใต้ผ่านดาวคะนอง วัดดอกไม้ ราชบุรณะ แฉงร้อน บางฝั่งปากลัดพระประแดง มีไร่อ้อย เข้าคลองลำโรงที่กลางคลองมีดำน เป็นที่สุดเขตชุมชน "ถึงทวารอรัญวา เป็นทุ่งคาแฝกแซมขึ้นแซมกัน"⁵¹ เดินทางต่อไปจะออกทะเลอ่าวไทยที่ปากน้ำบางประกง แล่นเรือทางทะเลบ้างขึ้นบกบ้างจนถึงเมืองแกลง⁵² กับอีกทางหนึ่งจากปากลัดพระประแดง ออกอ่าวไทยที่ปากน้ำ สมุทรปราการ

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

⁴⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 77.

⁴⁸ The Bangkok Recorder, 19 October 1865, no. 16: 142.

⁴⁹ เสลีสัยรโกเศศ, พื้นความหลัง, 1:26.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁵¹ "นิราศเมืองแกลง," ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 85 - 86.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 86 - 103.

พื้นที่แถบปากแม่น้ำเพิ่มความสำคัญมากขึ้นทั้งด้านการเมือง การป้องกันความมั่นคง และในฐานะปากประตูทางค้าต่างประเทศของนครหลวงเมืองท่าที่การแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการค้าดำเนินไปอย่างกว้างขวาง รัฐให้ความเอาใจใส่ในบริเวณนี้ด้วยการสร้างป้อมปราการ การวางแนวป้องกัน ในสมัยรัชกาลที่ 2 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองสมุทรปราการเพื่อควบคุมการก่อสร้างป้อมต่าง ๆ อยู่ตลอดรัชสมัย^{๕๓} จนเมื่อได้ครองราชย์ในปี พ.ศ. 2467 ยังมีพระราชโองการให้เจ้าพระยาพระคลังดำเนินการที่ค้างไว้ให้เรียบร้อย^{๕๔}

พื้นที่ตอนล่างของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งเพาะปลูก การเดินทางเข้าสู่กรุงเทพของคณะทูตของอังกฤษในปี พ.ศ. 2363 ได้บันทึกเกี่ยวกับลักษณะภูมิประเทศจากปากแม่น้ำผ่านดงจากที่หนาแน่นอยู่แถบชายน้ำ ลิกเข้าไปในแผ่นดินเป็นส่วนหมาก สลับกับทุ่งหญ้า ไม้ไผ่ ทางปากตะวันออกที่ค่อนข้างเป็นเลนลุ่ม ทางฝั่งตะวันตกมีนาข้าวให้เห็นได้จากกลางแม่น้ำ มีบ้านเรือนปลูกเรียงรายตามแนวลำน้ำอยู่ท่ามกลางดงมะพร้าวและสวน บ้านสร้างเป็นหลังเล็ก ๆ สูงจากพื้นประมาณ 3 ฟุต^{๕๕}

ดังที่กล่าวมาแล้ว ทางตะวันออกชุมชนหนาแน่นอยู่แต่ภายในกำแพงพระนคร รอบในของคลองคูพระนคร (เรียกว่าคลองหลอดในปัจจุบัน) พื้นที่บนบกคงไม่มีบ้านเรือนราษฎรเท่าใดนัก เพราะส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งพระราชวัง วัดสำคัญ วังเจ้านาย สถานที่ราชการ บ้านเสนาบดีขุนนางข้าราชการ รอบนอกถัดออกไประหว่างคลองคูพระนครกับคลองรอบกรุง มีบ้านเรือนข้าราชการราษฎรทั้งไพร่ไทย และไพร่อพยพทั้งลาว แขกจากทางใต้ มอญ ชาวตะนาว อยู่บ้านใกล้เรือนเคียงกันแถบปากคลองรอบกรุงด้านเหนือ^{๕๖} หรือย่านบางลำภู ถนนเจ้าฟ้า ถนนราชดำเนิน ปัจจุบัน

^{๕๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 38.

^{๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 11.

^{๕๕} Sir Thomas Stamford Raffles, ed., The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin-China in the year 1821-2. p. 113.

^{๕๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 73.

ในบริเวณแถบสะพานมอญข้ามคลองคูพระนคร ถึงริมคลองรอบกรุงมีชุมชนทั้งลาวพวน มอญ และ เขมรอยู่ปะปนกัน

รอบ ๆ วัดสระเกศเป็นแหล่งผลิตสินค้าเครื่องใช้สำหรับเมืองที่สำคัญแห่งหนึ่งในพระนคร ชุมชนที่อยู่ในบริเวณนี้น่าจะเป็นที่รวมของไพร่ที่มีอาชีพและความสามารถในการผลิตที่เรียกชื่อ บ้านตามลักษณะอาชีพ เช่น บ้านพานถม ผลิตเครื่องถม ชันน้ำพานรอง อยู่ข้างวัดสระเกศริมคลองรอบกรุง ช่างฝีมือด้านนี้ส่วนใหญ่ น่าจะเป็นช่างจากเมืองนครศรีธรรมราช อาจจะเป็นหมู่บ้านของชาวนครที่เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯ และอาจจะเป็นพวกเชื้อสายพราหมณ์ โดยในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อจางจิ้นเข้ามาทำกระเบื้อง ได้ให้พราหมณ์เหล่านี้หัดทำกระเบื้องด้วย⁵⁷ บ้านบาตรอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน บ้านดอกไม้ผลิตดอกไม้เพลิงอยู่ที่หน้าวัดสระเกศ ถัดออกไปทางวัดสุทัศน์มีย่านตีทองทำทองคำเปลว และบ้านดินสอทำดินสอพองอยู่ใกล้โบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้าข้างวัดสุทัศน์

ในพื้นที่ที่เป็นย่านผลิตสินค้า ซึ่งล้วนแต่เป็นเครื่องใช้สำหรับเมืองอยู่รวมกันในเขตที่เรียกกันว่าเป็นใจกลางของเมือง อาศัยการเดินทางและส่งผ่านสินค้าทางลำคลองรอบกรุงไปสู่ลำคลองและแม่น้ำ ที่ปากคลองด้านใต้ยังเป็นตลาดที่ค้าขายโอ่ง อ่าง ไหดินเผา อิฐ กะลือ ส่วนใหญ่เป็นสินค้าของพวกมอญ⁵⁸

นอกกำแพงเมืองทางตะวันออก พื้นที่ในบริเวณนี้มีได้กร้างเหมือนก่อนการสถาปนากรุงเทพฯ มีราษฎรเข้าอยู่อาศัยตั้งบ้านเรือนประปราย บางส่วนก็มีหมู่บ้านเป็นกลุ่ม ๆ เช่น แถบบางขุนพรหม เมื่ออพยพลาวจากเวียงจันทน์ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดฯ

⁵⁷ การบรรยายพิเศษเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530), หน้า 102.

⁵⁸ "โคลงนิราศสุพรรณ," ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 214.

ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี้ เรียกว่าบ้านลาว^{๕๑} หรือย่านคนจีนที่ถูกย้ายจากพื้นที่เดิมเพื่อสร้างพระราชวัง ที่สำเพ็งเป็นย่านการค้า^{๕๒} แหล่งที่รวมของคนจีน บ่อนการพนัน ซ่อง และความแออัดที่ทำให้เกิดอัคคีภัยหลายครั้ง

บ้านเรือนชาวใต้ แขนกมุสลิมเมื่อถูกกวาดต้อนเข้ามาในช่วงสงครามหัวเมืองทางใต้ในระหว่างปี พ.ศ. 2375 - 2381 ในสมัยรัชกาลที่ 3 และถูกส่งออกไปตั้งบ้านเรือนตามสองฟากฝั่งคลองมหานาค^{๕๓} จากบริเวณใจกลางเมือง ถึงวัดสระเกศจึงมีชุมชนชาวใต้กลุ่มต่าง ๆ เรียงรายตลอดแนวคลอง เมื่อขุดคลองบางกะปิ ผ่านทุ่งแสนแสบ เชื่อมตะวันออกต่อแม่น้ำบางปะกง ที่ได้เริ่มต้นการขุดด้วยแรงงานจีนรับจ้าง ในปี พ.ศ. 238๐ - 2383^{๕๔} ก็ให้ครัวแขกอพยพออกไปตั้งบ้านเรือน^{๕๕} เป็นการขยายเขตชุมชนสาเหตุหนึ่งด้วยความไม่วางใจด้านตะวันออกเมื่อราชสำนักกรุงเทพตระหนักถึงอันตรายจากญวนที่พยายามแผ่อิทธิพลของตัวเองเหนือดินแดนลาวและเขมร ความขัดแย้งกลายเป็นสงครามอันยาวนานในช่วงปี พ.ศ. 2372 - 239๐ การเปิดพื้นที่เป็นการขยายพื้นที่ทางการเกษตรสำหรับกองทัพในสมัยนี้ และสำหรับการติดต่อระหว่างหัวเมืองชายทะเลกับกรุงเทพฯด้วยเส้นทางลำคลองภายในพื้นที่ทางตะวันออกของกรุงเทพฯ ซึ่งอาจเป็นการป้องกันเหตุสุดวิสัยที่เส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาจะถูกโจมตีและยึดครอง ในช่วงเวลาที่รัฐบาลกรุงเทพไม่สามารถไว้วางใจกับเรือปืนของกองทัพใด ๆ ได้ การวางแผนป้องกันด้วยยุทธวิธีตามหนังสือสามก๊ก^{๕๖} ด้วยการชิงไซ้เหล็กกันตามปากแม่น้ำ เป็นการสร้างความมั่นใจในระดับหนึ่งเท่านั้นเอง

^{๕๑} น. ๗ ปากน้ำ, ศิลปในกรุงเทพมหานคร, หน้า 238.

^{๕๒} เกียรติ จีวะกุล และคนอื่น ๆ, ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ, หน้า 10 - 11.

^{๕๓} กรมศิลปากร, จดหมายเหตุสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 167 - 169.

^{๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ 3, หน้า 179.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

^{๕๖} แม้แต่ในบทพระราชนิพนธ์อิเหนา เมื่อมีการแต่งตั้งขุนนางทหารก็ยังระบุไว้ว่า "ตามพิชัยสงครามสามก๊ก" โปรดดู พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา, หน้า 1173.

ในพื้นที่ด้านตะวันตกมีชื่อเสียงเรื่องสวนผลไม้มาก่อน⁶⁵ และลำคลองหลายสายเป็นเส้นทางเดินทางสู่หัวเมืองตะวันตกและทางใต้ เช่น นครไชยศรี นครปฐม สุพรรณบุรี กาญจนบุรี รวมทั้งแม่กลอง สมุทรสาคร ราชบุรี เพชรบุรี เนื่องจากเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจก็คงมีชุมชนไม่เบาบางนัก โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ล้อมรอบด้วยคลองบางกอกน้อย-คลองบางกอกใหญ่ ฟากริมแม่น้ำที่เป็นเขตเมืองธนบุรีเดิมมีชุมชนบ้านเรือนค่อนข้างคับคั่งด้วยเป็นเขตเมืองเก่า

คันคูคลองตัดผ่านเรือสวนมีบ้านเรือนแทรกแซมตามช่วงตัดของลำคลองต่าง ๆ เห็นได้จากจำนวนวัดที่มีมากกว่าด้านตะวันออกมาก่อนการสร้างธนบุรีและกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงเสียอีก⁶⁶ แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของราษฎรในพื้นที่นี้ ด้วยความเก่าของพื้นที่น่าจะเป็นหมู่บ้านของไพร่ไทยมากกว่าการอพยพเข้ามาของไพร่ในยุคหลัง แต่ก็ยังมีการตั้งชุมชนของไพร่ต่างวัฒนธรรมอยู่บ้าง ส่วนใหญ่มักจะอยู่ริมแม่น้ำหรือลำคลองสายสำคัญเช่น ชาวเหนือที่หมู่บ้านช่างหล่อ⁶⁷ มอญที่คลองมอญ⁶⁸ แขกอิสลามตามสองฟากคลองบางกอกใหญ่ถึงคลองบางหลวง⁶⁹ ชาวคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกเชื้อสายโปรตุเกสที่บริเวณวัดซานตาครุซ⁷⁰ และคนจีนกระจายอยู่โดยทั่วไป⁷¹

⁶⁵ La Loubere, Monsieur de. A New Historical Relation of The Kingdom of Siam. (London, 1693), p. 4.

⁶⁶ โปรดดูรายละเอียดใน น. ณ ปากน้ำ, ศิลปะในกรุงเทพมหานคร,

⁶⁷ ชัย เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2523), หน้า 108.

⁶⁸ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ. . ., หน้า 176.

⁶⁹ ใญ่ศรี กาญจนโมทย์ และนันทนา กบิลกาญจน์, บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา-ธนบุรี พ.ศ. 2310 - 2325, หน้า 52.

⁷⁰ ในสมัยธนบุรี พระเจ้าตากได้พระราชทานเงิน เรือ และที่ดินให้แก่บาทหลวงฝรั่งเศสเพื่อสร้างวัดซานตาครุซสำหรับพวกเชื้อสายโปรตุเกสคาทอลิก โปรดดู เสรี พงศ์พิศ, คาทอลิกกับสังคมไทย ตั้งแต่สมัยพระนารายณ์ จนถึงปัจจุบัน, (เอกสารวิชาการหมายเลข 42 เพื่อประกอบการสัมมนา สONGศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย วันที่ 24 ธันวาคม 2525), หน้า 51.

ในเส้นทางคลองสายสำคัญสองสาย คือ คลองบางกอกน้อย ชุมชนเรือนแพเรียงรายตั้งแต่ปากคลอง เข้าไปมีชุมชนประกอบการผลิตภาชนะโลหะ เรียกว่า บ้านบุ ถึงบางบำหรุ บรรดาเรือนแพที่ต่อเนื่องมาจากปากคลองเริ่มลดน้อยลง เป็นสวน⁷¹ มีสวนทุเรียนที่บางผักหนาม เป็นทุเรียนดีมีชื่อมีราคา เรียกว่าทุเรียนบางบน จนถึงบางขวางแขวงเมืองนนทบุรีมีสวนผลไม้ มะพร้าวบางท่าอิฐ⁷² ของตำบลบางท่าอิฐแขวงเมืองนนทบุรีฝั่งตะวันตกเฉียงปากเกร็ดล่างเป็นมะพร้าวมีชื่อเสียง แถบนี้บ้านเรือนคงจะอยู่กระจายตามสวนมากกว่าอยู่รวมเป็นชุมชน

ด้านคลองบางกอกใหญ่ ปากคลองเป็นตลาดน้ำใหญ่เช่นกัน ส่วนใหญ่เป็นชุมชนมุสลิม ที่อพยพจากกรุงเก่ามาตั้งถิ่นฐานปลูกบ้านสร้างแพตามลำคลองบางกอกใหญ่เรื่อยไปถึงตลาดพลู⁷³ ตลาดปากคลองจึงคับคั่งด้วย "แพแขกที่แปลกเพศ" แหล่งค้าขายที่รวมของสินค้าจากทางอินเดีย คลองบางหลวงเชื่อมด้านในมีบ้านคนจีนขายหมู⁷⁴ และคนจีนที่ชำนาญในการปลูกพลู⁷⁵ ทำสวนพลูในตำบลบางไส้ไก่และบางยี่เรือ มีตลาดพลูที่ทำในคลองบางกอกใหญ่ใกล้วัดบางยี่เรือเหนือ กลางใต้ เป็นแหล่งซื้อขายพลูส่งไปตามหัวเมืองถึงกรุงเก่า อ่างทอง ทิ้งสวดและพลูนาบ เส้นทางตามลำคลองบางกอกใหญ่นี้เป็นทางไปสู่มหาชัย แม่กลองและหัวเมืองทางใต้ เมื่อผ่านวัดบางนางชีและวัดบางนางนองก็เป็นอันสุดเขตชุมชน ต่อไปเป็นเขตสวน ไปถึงบางบอน วัดกกเป็นที่ตั้งโขน ทวาร"ประตูปานนาลัย"⁷⁶

⁷¹ กรมศิลปากร, ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 397.

⁷² "เรื่องทำสวน," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, 1: 187.

⁷³ ใญ่ศรี กาญจนโมทย์ และนันทนา กบิลกาญจน์, บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา-ธนบุรี พ.ศ. 2310 - 2325, หน้า 53-55.

⁷⁴ กรมศิลปากร, ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 456.

⁷⁵ วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย, หน้า 114. และโปรดดู หมอบรัดเลย์, อักขรานุชนครินทร์, (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2525), หน้า 480. ระบุชื่อพลูจีน เป็นไม้พลูที่คนจีนปลูก

⁷⁶ กรมศิลปากร, ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 456 - 458.

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังจะแสดงให้เห็นถึงกิจกรรมของเมือง ภาพของพระราชวัง วัดวาอาราม ผุ่ชนคลาคร่ำอยู่ภายในกำแพงเมือง บรรยากาศของชนบทด้านนอกกำแพงสะท้อนความแตกต่างในสองส่วนที่อยู่ในความรู้สึกของจิตรกร อย่างไรก็ตามสภาพของกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามคำบรรยายจากการบอกเล่าของผู้ที่มีชีวิตอยู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 ให้ภาพของกรุงเทพฯ ที่ทำให้ประเมินได้ว่าในสมัยก่อนหน้ารัชกาลนี้คงมีสภาพที่ใกล้เคียง หรืออาจจะรกร้างมากกว่านี้ อาจกล่าวได้ว่าสภาพของกรุงเทพฯ

ก็คือ ป่าเตี้ยปนละเมาะเรอติ ๆ นี้เอง มีทุ่งหญ้าแทรกแซงอยู่บ้างเป็นตอน ๆ ฝั่งมีมนุษย์มาหักร้างทางที่ปลูกเคหลสถานอยู่กันหย่อม ๆ รอบพระนคร ริมกำแพงเมืองด้านในมีราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นพวกทาส พวกเลข อาศัยปลูกฝังสุนัขแห่งนุ่งจากอยู่กันเป็นระยยะ ๆ ใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลังอีกสามด้านกันด้วยขัดแตะ บ้างก็เปิดด้านหน้าออก ชายกล้วยแขกบ้าง ชาวโหดคว่ำอ้อยขวันบ้าง ตามแต่ฤดูกาลจะอำนวยพืชผลอะไรให้มีขายก็ขายกันไปตามเพลง บนกำแพงเมืองก็ยังมีที่ ๆ ราษฎรอาศัยเลี้ยงวัวได้ . . .

ที่ไหนเป็นที่ลุ่มไม่มีใครปลูกบ้านปลูกเรือนอยู่ก็เป็นป่าโสนมิดทึบ หน้าน้ำ ๆ ซึ่งแค่นั้นเอา เช่น แถวบางลำพู คอกวัว ไปจนกระทั่งวัดศิริเหล่านี้เมื่อก่อนเป็นตงโสนน้ำเจอะไปทั้งนั้น ทุ่งพระเมรุก็ยังเป็นป่าหญ้ารก หน้าน้ำ ๆ เขาเข้าซังเจ็จเป็นที่ตกกบตกปลากินกัน ถึงหน้าแล้งก็ใช้สร้างเมรุกันเสียที ฝั่งจะมาใช้ทำนา เอาข้าวใส่บาตรในตอนหลังนี้เอง แม้ที่ว่าการกลาโหมและยุติธรรมซึ่งอยู่หน้าพระราชวังก็ยังเป็นโรงจากพื้นดินถูกราบกวาดเตียนพอหมอบกราบกันได้เท่านั้นเอง

ถนนครั้งนั้น ก็คือช่องป่าที่กรุยใหม่ ฝั่งพื้นดินไม้ใหญ่ลงพวยพวยเกะกะเท่านั้น ทางที่ใช้สัญจรกันจริง ๆ ก็เพียงแนวที่เตียนราบด้วยเท้าย่ำกว้างพอตะแคงหลังกันได้ครือ ๆ นอกนั้นก็รกร้างไปด้วยหญ้า พงแขม ผักโขม และซี้ครอกทั้งสองข้างทาง คนเดินห่างกันไม่ถึงเส้นจะมองเห็นกันก็ตั้งยาก⁷⁷

⁷⁷ "ประวัติเจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์," หน้า 20 - 21.

เมื่อขยายเขตเมืองขึ้นไปในสมัยรัชกาลที่ 4 ในปี พ.ศ. 2397 โดยขุดคลองผดุงกรุงเกษมขนานกับแนวกำแพงเมือง ไม่มีการสร้างกำแพงเมืองใหม่อันเป็นการสิ้นสุดของเมืองในยุคमितที่ล้อมเอาไว้ด้วยกำแพง ความรู้สึกที่ปลอดภัยจากการรุกรานของเพื่อนบ้านหมดไปเมื่อตระหนักชัดถึงท่าทีและการคุกคามที่ตะวันตกมีต่อรัฐต่าง ๆ รายรอบเมืองไทย และด้วยการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักกรุงเทพฯกับตะวันตกในรัชกาลนี้ ที่มีการประนีประนอมในการทำสัญญาทางการค้าตามความต้องการของอังกฤษเป็นชาติแรก และตะวันตกประเทศอื่น ๆ ในเวลาต่อมา

พื้นที่ในเขตเมืองตามแนวคลองขุดใหม่ขยายเพิ่มกว่าเดิมถึง 4,000 ไร่ แต่ข้ามจากคลองผดุงกรุงเกษมออกไปแล้วก็ยังถือว่าเป็นชานพระนคร มีผู้คนเบาบาง ถัดจากบริเวณที่อยู่อาศัยตามริมคลองออกไปพื้นที่เป็นสวนเป็นป่า ริมคลองนี้มีชุมชนหนาแน่นเฉพาะช่วงตั้งแต่สะพานเหล็กกลาง (พิทยเสถียร) ถึงปากคลองด้านใต้เท่านั้น⁷⁸

การกระจายของชุมชนในเขตกรุงเทพฯในยุคแรก ๆ ส่วนใหญ่จึงอยู่กันอย่างค่อนข้างหนาแน่น บริเวณริมแม่น้ำและตามลำคลองที่ไม่ห่างจากแม่น้ำใหญ่ บ้านเรือนร้านแพทอดตัวไปตามความยาวของลำน้ำ พ้นจากกำแพงพระนครพื้นที่ที่รกร้างเป็นส่วนใหญ่ มีผู้คนตั้งบ้านอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้อยู่บ้าง แต่บ้านเรือนเบาบางกว่าด้านริมน้ำ โดยเฉพาะทางด้านตะวันออกเมื่อยังไม่มีการขุดคลอง ซึ่งชุมชนส่วนใหญ่ถูกส่งออกไปตั้งหมู่บ้านในภายหลังที่เตรียมพื้นที่สำหรับการเพาะปลูกแล้ว หลังจากปี พ.ศ. 2383 เป็นต้นมา สำหรับทางด้านตะวันตกพื้นที่บริเวณนี้เป็นสวนผลไม้ที่มีชื่อเสียงมาก่อน มีลำคลองคดเคี้ยวตัดไปมาหลายสายเป็นเส้นทางในการเดินทางไปสู่หัวเมืองทางตะวันตกและทางใต้ จึงมีการตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่มากกว่าด้านตะวันออก

⁷⁸ ขุนวิจิตรมาตรา, 80 ปีในชีวิตข้าพเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธ์), 2523), หน้า 7.

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน

สังคมรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงสืบเนื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในสังคมที่มีระบบควบคุมการเกณฑ์และจัดส่งกำลังไพร่เป็นแรงเกาเขแนแน แรงงานกำลังคนเป็นผลประโยชน์พื้นฐานสำหรับรัฐ การควบคุมกำลังแรงงานและจัดสรรปันเกณฑ์ด้วยระบบทำให้ง่ายต่อการกำหนดความสัมพันธ์ หน้าที่ที่คนในสังคมพึงมีต่อรัฐและต่อสังคมด้วยกันเอง กลุ่มคนในสังคมถูกแยกแยะฐานะความแตกต่างแบ่งได้เป็น

1. กลุ่มมูลนาย ได้แก่ เจ้าและขุนนางข้าราชการ ได้รับอำนาจความรับผิดชอบควบคุมบังคับบัญชากำลังคนตามความสำคัญและตำแหน่งอำนาจหน้าที่ กลุ่มมูลนายแบ่งได้อีก 2 กลุ่มคือ มูลนายระดับสูง ผู้ถือศักดินาสุงกว่า 400 และมูลนายระดับล่าง ถือศักดินาตั้งแต่ 30 - 400 แม้จะมีศักดินา แต่สิทธิพิเศษที่มูลนายระดับล่างได้รับมีเพียงไม่ถูกหลักเหมือนพวก ไพร่ รับราชการ โดยอยู่ใต้บังคับบัญชาของมูลนายระดับสูง

การเปลี่ยนแปลงภายในกลุ่มผู้นำ ในปี พ.ศ. 2325 เมื่อผู้นำกลุ่มพระเจ้าตากสินถูกกำจัดและกวาดล้าง จำนวนเจ้าและขุนนางที่ถูกประหารมีไม่ต่ำกว่า 150 คน⁷⁹ ผลสะท้อนย้อมสิ้นคลอนลงถึงระดับล่างในครอบครัวเครือญาติและผู้ที่อยู่อุปถัมภ์อยู่บ้าง แม้จะไม่กระทบต่อสังคมชุมชนหมู่บ้านเท่าใดนัก

การเคลื่อนไหวใหม่ในกลุ่มผู้นำของเจ้าพระยาจักรี บรรดาผู้คนที่ได้ฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ในสมัยธนบุรี ล้วนได้รับบำเหน็จความชอบแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในวงการราชการและราชสำนัก คนกลุ่มนี้มีด้วยกัน 3 จำพวก คือ กลุ่มเชื้อสายผู้ดีจากอยุธยา กลุ่มข้าราชการในสมัยธนบุรี และกลุ่มหัวหน้าชุมชนมอญอยในชนบท

ใน การเมืองไทยสมัยพระเจ้าธนบุรี นิธิ เอียวศรีวงศ์ได้ชี้ให้เห็นภาพกลุ่มผู้นำในธนบุรีมีกลุ่มลูกน้องพระเจ้าตากที่เป็นพวกการเมืองแบบชุมชนม ในขณะทีกลุ่มที่มีเจ้าพระยาจักรีเป็นแกนส่วนใหญ่ในกลุ่มหลัง เป็นพวกเชื้อสายผู้ดีขุนนางเก่าของอยุธยา ด้วยการปฏิบัติที่ค่อนข้างนอกกริต

⁷⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 253.

นอกรอยและบ้านนอกของขุนนางกลุ่มแรกเป็นที่อึดอัดสำหรับกลุ่มหลัง การกล่าวถึงพระเจ้าตากในบันทึกของบาทหลวงชาวฝรั่งเศสนั้น ให้ภาพพระเจ้าตากในฐานะผู้นำยุคใหม่ ที่ไม่เคร่งครัดต่อจารีตประเพณีนิยม "และในธรรมเนียมของเจ้าแผ่นดินฝ่ายทิศตะวันออกที่ไม่เสด็จออกให้ราษฎรเห็นพระองค์ ด้วยกลัวจะเสื่อมเสียพระเกียรติยศนั้น พระเจ้าตากไม่ทรงเห็นชอบด้วยเลย"^{๑๐} เมื่อให้บาทหลวงเข้าเฝ้าก็ได้ "ลงประทับกับเสื่อธรรมดาอย่างพวกเราเหมือนกัน"^{๑๑} โดยมีการสนทนาโต้ตอบในเรื่องเกี่ยวกับศาสนา "บรรดาขุนนางข้าราชการที่เฝ้าอยู่ในที่นั้นต่างคนประหลาดใจที่ได้เห็นบาทหลวงสอนศาสนาแก่พระเจ้าแผ่นดินในเวลาเสด็จออกขุนนาง ทั้งอัศจรรย์ใจที่ได้เห็นพระเจ้าแผ่นดินโปรดฟังและรับสั่งโต้ตอบกับบาทหลวงดังนี้"^{๑๒} บาทหลวงได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับพระเจ้าตากว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มีการกระทำ "ผิดแบบพระราชประเพณีของพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ"^{๑๓}

ตรงนี้ก็น่าจะหมายถึงความแตกต่างในรายละเอียดของภูมิหลังและชีวิตในสภาพแวดล้อมของผู้นำในสองยุคสมัย ดังนั้นเมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และ "ประชาชนก็ชวนกันอภิเษกพระเจ้าจักรพรรดิราช"^{๑๔} แล้ว กลุ่มผู้นำใหม่ของกรุงเทพฯจึงประกอบด้วยพวกเชื้อสายขุนนางผู้ดีเก่าเป็นส่วนใหญ่ พวกนี้ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในราชการ แต่ก็คงมีจำนวนที่ไม่เพียงพอเนื่องจากสงครามและผลต่อเนื่องรวมทั้งเหตุการณ์ความไม่สงบของการเมืองภายในได้ทำให้มีการกำจัดกวาดล้างขุนนางข้าราชการหลายครั้งคราวเป็นจำนวนไม่น้อย หรือหากจะมีขุนนางของกรุงศรีอยุธยาอยู่มาจนถึงสมัยนี้ ถ้าเริ่มเป็นข้าราชการในรัชกาลสุดท้ายของอยุธยาอย่างต่ำจะมีอายุประมาณ 46 ปี^{๑๕} หากรับราชการตั้งแต่สมัยพระเจ้าบรมโกศจะอยู่ในช่วงอายุ 56 ปี

^{๑๐} "จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ", . . . , 23: 112.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

^{๑๔} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, หน้า 514.

^{๑๕} วัฏธุติสำหรับผู้เข้ารับราชการเป็นขุนนาง กำหนดไว้ที่อายุ 31 ปี โปรดดู "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50", กฎหมายตราสามดวง, 5: 14.

เกณฑ์ความยืนยาวของชีวิตโดยเฉลี่ยสำหรับสังคมไทย แม้จะไม่มีสถิติก่อนปี พ.ศ. 2490 ซึ่งความยืนยาวของชีวิตโดยเฉลี่ยในชายไทยในการสำรวจปี 2490 เพียง 49 ปี และหญิง 52 ปี เท่านั้น โดยเปรียบเทียบกับสถิติในอังกฤษและเวลส์ ช่วงปี พ.ศ. 2381 - 2397 หญิงชายเท่ากัน คือ 41 ปี^{๕๖} ในสังคมไทยท่ามกลางภาวะไม่สงบและการเผชิญกับโรคภัยในยุคสมัยและภัยธรรมชาติความยืนยาวของชีวิตโดยเฉลี่ยน่าจะมีตัวเลขที่ไม่ห่างไกลกันนัก หมายถึงว่าข้าราชการเก่าในสมัยอยุธยา น่าจะลดจำนวนลงด้วยอายุชั้ย ปรากฏว่าขุนนางอยุธยาที่ได้รับราชการมีตำแหน่งสูงในกรุงธนบุรี คือ เจ้าพระยาอภัยภูธรราชก็ได้ถึงอนิจกรรมก่อนการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย^{๕๗} จึงอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มผู้นำของรัตนโกสินทร์ค่อนข้างจะเป็นคนรุ่นหลัง อยู่ห่างจากแวดวงราชสำนักอยุธยา อาจจะมีชีวิตในท่ามกลางวัฒนธรรมของ"ผู้ดี" แต่ก็มีใช้ผู้เคยคุ้นกับภาพลักษณ์ความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ห้อมล้อมไปด้วยจารีตนิกรมของอยุธยาอย่างใกล้ชิด

แม้ว่าในราชสำนักกรุงเทพฯ นั้น เจ้านายในราชวงศ์จักรีจะมีพื้นภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับระบบราชการอยุธยา แต่ก็ก็เป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีตำแหน่งเพียงยกกระบัตรอยู่ที่ราชบุรีเมื่อปลายอยุธยาจนเสียกรุง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ อนุชาธิราชในกรุงศรีอยุธยาที่เป็นมหาดเล็กตำแหน่งนายสุตจินดา ในขณะที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ เป็นข้าราชการในตำแหน่งเสมียนตราตั้งกัณฑ์มหาดไทย อย่างไรก็ตามลมาชิกในครอบครัวนี้นับว่าอยู่ในแวดวงของผู้ดีอยุธยาด้วยสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับขุนนางข้าราชการในตระกูลอื่น และยังคงอยู่ในเครือข่ายของการค้าต่างประเทศ ความสัมพันธ์ในกลุ่มข้าราชการอยุธยาได้ทำให้เมื่อแต่งตั้งข้าราชการใหม่ในต้นรัชกาลส่วนหนึ่ง เป็นผู้มีเชื้อสายขุนนางเดิม เช่น เชื้อสายขุนนางในตระกูลใหญ่ของพวกเจกอะหมัด บุตรของพระยาจำแสนยากร(เสน) ถึง ๓ คนได้รับราชการในตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ คือ บุญมา ก้อนแก้ว และบุญนาค หรือญาติผู้เป็นบุตรพระยากลาโหมคลองแกลบ ในสมัยอยุธยาเป็นมหาดเล็กหลวงก็ได้รับยศเพิ่มขึ้นเป็นเจ้าพระยามหาเสนา^{๕๘}

^{๕๖} กองสถิติสาธารณสุข สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงสาธารณสุข, สถิติสาธารณสุข พ.ศ. 2516 - 2517.

^{๕๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 141.

^{๕๘} ม.ร.ว.อศิน รณินันท์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์: พ.ศ. 2325-2416, หน้า 45๘.

ขุนนางอื่น ๆ ไม่ว่าจะ เป็นเจ้าพระยาธรรมมา (ทองดี) เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เจ้าพระยาพระคลัง (สน) และอีกหลาย ๆ คน น่าจะเป็นผู้ที่มีความสัมพันธ์กับขุนนางข้าราชการเก่าสมัยอยุธยา การเก็บเอาผู้อยู่ในแวดวงขุนนางชนชั้นสูง มีประสบการณ์ในระบบราชการ ประเพณีระเบียบราชการสำนักแต่งตั้งให้รับราชการ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการรื้อฟื้นแนวปฏิบัติที่สร้างภาพของความคิดดีลึทึ่ ส่งงามให้กับราชสำนัก ดังนั้นหลวงอินทราธิบดีสิทธิราชรองเมืองในสมัยธนบุรีที่คงจะมีเชื้อสายขุนนางเก่า หรือได้รับราชการในสมัยอยุธยามาก่อน เพราะเป็น "คนเก่ารู้ขนบธรรมเนียมในกรมพระนครบาล"^{๑๑} จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระยายมราช หรืออีกท่านหนึ่งที่รู้ขนบธรรมเนียมในกรมวัง เป็นบุตรพระยามณเฑียรบาลกรุงเก่า ในสมัยธนบุรีได้เป็นพระยาธรรมมาธิกรณ์ ก็ได้เลื่อนให้เป็นเจ้าพระยาธรรมมาธิกรณ์ในรัชกาลนี้^{๑๒} หรือพระยาราชวังเมือง เดิมเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช แต่เนื่องจากเป็นผู้รู้ขนบธรรมเนียมราชการ ที่ราชสำนักกรุงเทพฯขาดแคลนจึงได้รับแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งสมุหคชบาล^{๑๓}

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นสูงของกรุงเทพฯส่วนใหญ่ไม่ใช่พวกที่มีความรู้และประสบการณ์โดยตรงในราชสำนักและราชการอยุธยามาก่อน การแต่งตั้งขุนนางส่วนหนึ่งเนื่องจากการพิจารณาชาติวุฒิที่เห็นว่าเป็นเชื้อสายผู้ดีขุนนางเก่า หรือผู้เคยคุ้นกับราชการมาก่อน และบุตรข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่ง "ล้วนเป็นบุตรคหบดี"^{๑๔} แต่บุคคลเหล่านี้ไม่น่าจะมีจำนวนมากนัก เห็นได้จากในสมัยแรก ๆ ราชการประสบกับปัญหาขาดแคลนขุนนาง ทำให้เป็นโอกาสสำหรับไพร่ในการเลื่อนฐานะตัวเองเข้าสู่ระบบราชการ ขุนนางรุ่นใหม่มีอยู่ห่างไกลจากวัฒนธรรมและการวางตัวในฐานะมุลนายที่ถือปฏิบัติในหมู่ขุนนาง ดังนั้นจึงไม่แปลกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อ

^{๑๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 11.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๓} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ . . ., หน้า 221.

^{๑๔} "พระราชกำหนดเรื่อง ผูกมัดกิริยาหมาดเล็ก," ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 2:

ทอดพระเนตรเห็นบรรดาหลวงขุนหมื่นกรมการเมืองพหลุงที่เข้าเฝ้าแล้ว จะเห็นว่า "หลวงขุนหมื่นทั้งนั้นคนารูปก็เป็นไพร่ หาสมควนที่จะเปนพระหลวงขุนหมื่นกรมการเมือง"^{๑๓} ถึงกับได้มีการกำหนดเลือกสรรรับข้าราชการที่ผิถิณถิ่นขึ้นโดย

ให้ผิถิณจนิตเคราะห์ตุนานารูปผู้ซึ่งจะเข้ามาทำราชการนั้น ถ้ามีบิดามานดาชาติพื้นเมืองที่อาไศรยกินอยู่มีเย้าเรือนเปนหลักแหล่งแล้วก็เปนคนล้งชื่อมีสะติปัญหาัชมาไศรยความลลาชอดลู่ รู่ผิถิชอบมีคณวุทธิสมควร จึงให้รับทูลเกล้าฯถวายไว้ใช้ราชการ ถ้าหากบิดามานดาชาติพื้นเมืองที่กินอยู่ร้านตลาดนิสานวัดวาอาราม อย่าให้รับทูลเกล้าฯถวายใช้ราชการ^{๑๔}

มุลนายของกรุงฯจากยุคของการสร้างเมือง เป็นกลุ่มคนในสังคมชั้นสูงที่มีการเคลื่อนไหวปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของกลุ่ม ด้วยความพยายามสร้างและรื้อฟื้นให้กลับคืนสู่บรรยากาศแบบแผนราชสำนัก

2. กลุ่มไพร่และทาส คนกลุ่มใหญ่ในสังคมที่รัฐนับแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มุ่งควบคุมและจัดสรรประโยชน์จากแรงงานให้มีประสิทธิภาพที่สุด ไพร่ถือคักดินาระหว่าง 10 - 25 ทาสมีคักดินา 5 ไม่ว่าจะเป็นผู้คนในกลุ่มวัฒนธรรมใดๆ ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพระราชอาณาจักร แม้แต่ผู้มีเชื้อสายโปรตุเกส แขกจาม แขกเปอร์เซียในรุ่นลูกหลาน ยกเว้นพวกคนจีน และผู้ที่เดินทางไปมาค้าขายจากต่างประเทศแล้ว ทั้งหมดล้วนอยู่ภายใต้ระบบเกณฑ์แรงงานหรือระบบไพร่นี้ โดยมีสังกัดและมุลนายควบคุม^{๑๕}

ไพร่มีทั้งไพร่โดยกำเนิด ผู้ลี้จากสมณเพศก็จะกลับเป็นไพร่ดั้งเดิม ทาสที่เป็นไท และมุลนายที่ถูกถอด

ผู้ที่เป็นทาสมีทั้งตั้งแต่เกิดด้วยพ่อแม่เป็นทาสมาก่อน พวกเชลยศึก และทาสจากการขายและถูกขาย

^{๑๓}"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 44", กฎหมายตราสามดวง, 5: 365.

^{๑๔}"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38", กฎหมายตราสามดวง, 5: 349.

^{๑๕}"พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง," กฎหมายตราสามดวง,

ตามกฎหมายเดิมเมื่อไพร่ชายหญิงมีอายุ 9 ขวบขึ้นไป จะถูกแบ่งปันไปสังกัดกรมกองต่าง ๆ^{๑๖} เป็นไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย หรือทาสตามสังกัดบิดามารดา

สำหรับไพร่อพยพและเชลยศึก ถูกกวาดต้อนพร้อมกองทัพกลับจากสงครามมักจะถูกแจกจ่ายไปยังสังกัดเจ้าและมูลนายอื่น ๆ ในลักษณะเดียวกับไพร่ทั่วไป บางส่วนจะถูกยกให้เป็นสิทธิขาดของวัดในฐานะข้าพระ เลกวัด

ทั้งไพร่และทาส มีพันธะในการถูกเกณฑ์แรงงาน ในยามสงครามจะเป็นกำลังรบ ยามปรกติถูกเกณฑ์ในกิจการต่าง ๆ เรียกว่าเข้าเดือน หรืออาจทดแทนได้ด้วยการส่งส่วยสิ่งของเงินทองให้ทางราชการ

การควบคุมกระทำโดยการสักเลก ผู้ที่ผ่านการสักจะถูกเรียกว่า เลก ไม่ปรากฏว่าผู้หญิงถูกสัก^{๑๗} แต่ผู้หญิงก็ได้ชื่อว่าเป็นไพร่เช่นกัน การสักกระทำโดย

ปลุกโรงสักมีรั้วตะรางล้อม มีประตูเข้าประตูหนึ่ง ประตูออกประตูหนึ่ง ให้ข้าหลวงเจ้าเมือง กรมการกำกับกันรักษาประตูตรวจนับตัวเลขเข้าไปสักให้ถ้วนถี่อย่าให้แปลกปลอมเข้าไปสักแต่คนหนึ่งได้ ให้แม่กองตรวจตราดูแลให้ช่างสัก ๆ แต่ตามอย่างทำเนียม อย่างคิดอุบายทลายเท เอาเงินกับตัวเลขที่มาสัก ถ้าไม่ได้เงินอักษรตัวใหญ่สักถูก จนโลหิตออกมากเกินประมาณ ถ้าได้เงินเขียนตัวเลขสักเบาจนไม่เห็นตัวอักษรเป็นอย่างนี้ได้. . . แลสักเลก ณ กรุงเทพฯ นั้น ถ้าเจ้าหม่อมขุนนาง นำเอาตัวเลขมาสักต้องยื่นหางว่าวกับเจ้าพนักงานกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมพระสัสดีพระบรมมหาราชวัง กรมพระบวรราชวัง กรมมหาดเลก กรมพรคลังสินค้า 6 ฉบับ เจ้าพนักงานผู้รับหางว่าวเรียกเอาเงิน

^{๑๖} กฎหมายตราสามดวง, 2: 13.

^{๑๗} นันทียา สว่างวุฒิศรรม, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2325 - 2448)", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 14 - 15.

กับเจ้าหมื่นผู้ทำหางว่าวมาขึ้นคัก หางละ 1 สลึงหางว่าว 6 ฉบับเป็นเงิน 1 บาท 2 สลึง และไพร่ที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ ชัดสนยากจนหาเหมือนไพร่ที่กรุงเทพฯ ไม่ ให้เรียกเอาแต่ภอสมควร^{๑๘}

ระบบไพร่ที่กล่าวมานี้เป็นระบบควบคุมกำลังคนอย่างกว้าง ๆ และในเชิงทฤษฎีตามพระราชกำหนดที่ตราไว้เป็นกฎหมายเป็นส่วนใหญ่ แต่ในทางปฏิบัติมักจะไม่เป็นไปตามเจตนารมณ์ของกฎหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสองรัชกาลแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ระหว่างปี พ.ศ. 2325 - 2367 เป็นเวลา 42 ปีอยู่ในครั้งหนึ่งของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปี พ.ศ. 2325 - 2411 ในช่วงเวลา 86 ปีพอดี) มีปัญหาทั้งในส่วนมูลนายและเลิกไพร่ ซึ่งจะพิจารณาได้จาก

1. ระบบควบคุมสังคมยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ ราชการไม่สามารถ ควบคุมได้ทั้งมูลนายและไพร่ จึงปรากฏว่ามีไพร่ "หลบหนีไปแอบแฝงอยู่ด้วยเจ้าเมืองกรมการ ณ หัวเมืองบ้าง เทียวหลบหลีกขึ้นล่องเข้าออกไปมาค้าขายทำมาหากินโดยอิฉารมณของตัวก็มีบ้าง"^{๑๙}

2. ประสิทธิภาพในการควบคุมอำนาจของส่วนกลาง ปัญหาตั้งแต่การรวบรวมอำนาจจากสมัยธนบุรีทำให้ผู้นำของราชวงศ์จักรีต้องมีท่าทีต่อกลุ่มผู้นำที่เข้าร่วมอย่างระมัดระวัง แม้ว่าจะในส่วนของกลุ่มผู้นำรัตนโกสินทร์มีการเชื่อมโยงสายสัมพันธ์อย่างแนบแน่นด้วยการแต่งงานในกลุ่มมูลนายด้วยกัน กล่าวได้ว่าในสายตระกูลต่าง ๆ ที่เป็นขุนนางข้าราชการนับแต่รัชกาลแรกส่วนใหญ่ผูกพันในฐานญาติด้วยความสัมพันธ์ข้ามไปมาจากการแต่งงาน

การผูกความสัมพันธ์ด้วยวิธีการเช่นนี้เป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงของราชสำนักและในกลุ่มมูลนายพร้อมกันไป แต่ในช่วงสองรัชกาลแรกของรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังมีการตั้งช่องเพื่อหาผลประโยชน์ในทางการค้าปรากฏอย่างกว้างขวาง^{๑๐} การช่องสุ่มเพื่อหาผลประโยชน์ของกลุ่มผู้นำเป็นการจัดตั้งนอกแบบแผนที่นับย้อนไปถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย และเหตุการณ์ไม่สงบ

^{๑๘} หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 1187 เลขที่ 7.

^{๑๙} "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12," กฎหมายตราสามดวง, 5: 239.

ในสังคมด้วยสงครามในยุคสมัย ตลอดจนภาระในการสร้างกำจัดอิทธิพลภายนอกทำให้ละเลยในการปรามปราบ ทั้งยังเป็นการยินยอมให้มีการชองสุ่มผู้คนที่รัฐไม่ควบคุมอย่างจริงจังในช่วงแรกก็แสดงให้เห็นความพยายามประนีประนอมในกลุ่มผู้นำเองด้วย

แต่สภาพการณ์ในลักษณะนี้ได้สิ้นสุดลงในสองรัชกาลหลังของรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2368 - 2411) การห้ามปรามอย่างเด็ดขาดเมื่อขึ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁰¹ บทลงโทษเด็ดขาดสำหรับความพยายามสังฆฆกำลังคนให้กับเจ้านาย¹⁰² ทำให้เห็นความสำเร็จในการสร้างความมั่นคงทางอำนาจของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่หมายถึงการแผ่กระจายอำนาจลงในแทบทุกส่วนของสังคมอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

3. ความเป็นไปได้ในการฟื้นฟูเมืองภายในช่วงเวลา พื้นที่ของกรุงเทพฯ อยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าแทบจะว่างเปล่ามาก่อนการสร้างเมือง อย่างน้อยในฟากตะวันออกเป็นพื้นที่ที่ค่อนข้างใหม่ และความรู้เกี่ยวกับภูมิประเทศของไพร่พลเมืองมีอยู่ไม่มากนักน้อยกว่ากันนัก อีกทั้งการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งชุมชนใหม่เป็นการดึงคนจากต่างสภาพแวดล้อม ความคุ้นเคยทั้งทางภูมิประเทศและวัฒนธรรมประเพณีให้เข้ามาอยู่ด้วยกัน คนที่เป็นชาวเมืองกรุงเทพฯ จึงเป็นคนที่ไม่เคยรับรู้สภาพและคุ้นเคยกับพื้นที่มากเท่า ๆ กับไม่เคยคุ้นกับวัฒนธรรมของชาวเมืองมาก่อน ความเป็นอยู่ในสังคมของไพร่ส่วนใหญ่จึงอยู่ในภาวะการปรับตัวที่รัฐต้องให้การดูแลและกำหนดความสัมพันธ์อย่างผ่อนปรน รวมถึงท่าทีของรัฐต่อบรรดามูลนายที่ยังต้องปล่อยให้การรวมกลุ่มนอกระบบด้วยการชองสุ่มผู้คนดำเนินต่อไป โดยที่รัฐยังไม่เข้าแทรกแซง จึงมักจะปรากฏว่ามีไพร่หลบหนีเข้าร่วมกลุ่มชองของทั้งเจ้านายและขุนนางอยู่เสมอ¹⁰³

3. กลุ่มคนจีน

การอพยพเข้ามาในจำนวนมากของคนจีนได้เติมช่องว่างในเศรษฐกิจรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในฐานะเจ้าของกิจการ พ่อค้าปลีกและแรงงานในไร่สวน รวมไปถึงงานจ้างใน

¹⁰⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 205.

¹⁰¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 9 - 10.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

¹⁰³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 205.

งานราชการ เมื่อปลอดจากการควบคุมในระบบไพร่ทำให้คนจีนมีอิสระที่จะเดินทางและไม่ต้องติดอยู่กับการถูกปิดกั้นโอกาสขยับตัวในทางเศรษฐกิจสังคม¹⁰⁴ จำนวนคนจีนไม่น้อยที่เป็นตัวอย่างความก้าวหน้าในอนาคตทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม หลายคนเริ่มต้นในระบบราชการด้วยการขอรับเป็นเจ้าของพาณิชย์นาयर¹⁰⁵

4. ชาวต่างประเทศ

ในฐานะเมืองท่าการค้า กรุงเทพฯ ไม่แตกต่างไปจากกรุงศรีอยุธยาที่เคยมีบทบาทสำคัญในแวดวงการค้าเช่นกัน การต้อนรับชาวต่างประเทศ"ลูกค้า" ทำให้เมืองเป็นที่รวมของผู้คนหลากหลาย ด้วยชั้นดีธรรมของรัฐในเรื่องศาสนา เชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม เอื้อต่อโอกาสแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กับลูกค้าอย่างเต็มที่ รวมไปถึงความเป็นไปได้ในการตั้งถิ่นฐาน แต่ทั้งนี้ลักษณะดังกล่าวได้มีการคลี่คลายด้วยกระแสการเปลี่ยนแปลงทั้งทางการเมืองภายในและระหว่างประเทศ ระบบเศรษฐกิจการค้า และโลกทัศน์ที่กระทบต่อชั้นดีธรรมและการวางบทบาทของผู้ว่ารัตนโกสินทร์ซึ่งกระแสการเปลี่ยนแปลงนี้ได้ส่งผลกระทบอย่างชัดเจนขึ้นเรื่อย ๆ นับแต่ปี พ.ศ. 2369 ซึ่งเป็นปีแห่งการลงนามในสัญญาทางการค้ากับอังกฤษ โดยมีเฮนรี เบอร์นี่เป็นผู้แทนของอังกฤษ

โลกของคนกรุงเทพฯ ในสองรัชกาลแรกของรัตนโกสินทร์ตอนต้นในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของการก่อรูปทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและความคิดความรู้ในสังคม ประกอบไปด้วยชุมชนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ บางส่วนเป็นไพร่ในพื้นที่เดิมที่เคยเผชิญชะตากรรมจากสงคราม หลายกลุ่มถูกกวาดต้อนจากหัวเมืองที่ห่างไกล และจำนวนอีกไม่น้อยที่เดินทางเข้ามาด้วยจุดมุ่งหมายในอนาคตทางเศรษฐกิจ ทั้งหมดนี้โดยมีความสัมพันธ์ที่รัฐกำหนดเพื่อควบคุมในระบบที่กล่าวมา ความแตกต่างทั้งวิถีชีวิต วัฒนธรรม ภาษาและความคุ้นเคยในสภาพพื้นที่ ได้อยู่รวมกันเป็นชุมชนใหม่ สร้างรูปลักษณ์ให้กับเมืองฯ ด้วยการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานภายในชุมชนและกระบวน

¹⁰⁴ วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย . . . หน้า 99.

¹⁰⁵ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์: พ.ศ. 2325-2416, หน้า 492.

การหลอมรวมทางวัฒนธรรมเพื่อก่อรูปของชีวิตเมืองที่สอดคล้องกับกระแสการเปลี่ยนแปลงภายในยุคสมัย

เมื่อกองทัพไทยประสบความสำเร็จในการสงครามจนสามารถขับไล่อิทธิพลมาในหัวเมืองล้านนาในปี พ.ศ. 2345 ทำให้มั่นใจในความปลอดภัยมากขึ้นกว่าเดิม ความเข้มงวดในการป้องกันเมืองที่สร้างเมืองด้วยความระแวดระวังและวางตำแหน่งในลักษณะค่ายทัพได้คลายลง ผลสำเร็จในการขยายขอบเขตพระราชอำนาจและอาณาจักรอย่างกว้างขวางออกไป จนทำให้วางใจโอกาสที่เมืองหลวงจะถูกรบล้อมโจมตีเหมือนคราวเสียกรุงศรีอยุธยาจะเป็นไปได้ยาก จึงเห็นได้จากเมื่อเจ้านายที่ประทับที่วังตามจุดต่าง ๆ ตามกระบวนการวางค่ายทัพได้สิ้นพระชนม์ลง เช่น กรมหลวงจักรเจษฎา และเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ วังของเจ้าทั้งสององค์ไม่ได้พระราชทานให้เจ้านายองค์อื่นไปประทับ กลับปล่อยให้ร้างไป รวมทั้งการกำหนดจุดที่ตั้งชุมชนที่ต้องเลือกด้วยเหตุผลต่าง ๆ เริ่มยุติลงอย่างน้อยเป็นการสร้างความแน่ใจให้แก่เจ้าของชุมชนในความมั่นคงถาวรของหมู่บ้าน ความรู้สึกว่ามีความปลอดภัยและความมั่นคงในสังคม ในโอกาสนี้ได้มีกิจกรรมทางปัญญาที่มีความหมายสำคัญที่บ่งบอกถึงการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร การชำระกฎหมายหยิบยกเนื้อหาคดีในตัวบทกฎหมายด้วยการเปลี่ยนแปลงการวินิจฉัยและบทลงโทษในความผิดประเภทต่าง ๆ ที่ต่างไปจากกฎหมายเดิมที่ใช้บังคับในสมัยอยุธยา

การวางบทบัญญัติทางกฎหมาย และการเปลี่ยนแปลงในความคิดทางกฎหมาย

ประกาศพระราชปรารภในตอนต้นของประมวลกฎหมายที่ถูกชำระแก้ไขใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ สะท้อนให้เห็นความกังวลต่อการพิจารณาความในวงการตุลาการตามตัวบทกฎหมายเดิม เหตุผลในประกาศพระราชปรารภระบุถึงกฎหมายเดิมของอยุธยาสูญหายกระจัดกระจายเมื่อเสียกรุง ที่มีเหลืออยู่ที่เพียงหนึ่งในเก้าหรือสิบส่วน¹⁰⁶ การแก้ไขเฉพาะหน้า

¹⁰⁶ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 28," กฎหมายตราสามดวง. 5: 297.

ในด้านรัชกาลกระทำด้วยการออกประกาศในแต่ละกรณีเป็นพระราชบัญญัติ พระราชกำหนดใหม่ ด้วยจำนวนกฎหมายออกใหม่จำนวนมาก แต่ยังไม่ปรากฏการพิจารณาความตามกระบวนการตุลาการที่ยึดถือบทบังคับพิพากษาตามกฎหมายเดิม จากความทรงจำของคณะผู้ที่เคยอยู่ในวงการตุลาการมาแต่เดิม ในส่วนนี้ไม่ยึดหยุ่นต่อกระบวนการยุติธรรมของสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยา โดยอาศัยการวินิจฉัยบนฐานอำนาจอธิปไตยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ การเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายในสมัยรัชกาลนี้ที่สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนในวิธีคิดทางสังคมวัฒนธรรมในยุคสมัยก็ตาม แต่ก็ยังไม่หลุดพ้นจากกรอบกฎเกณฑ์ที่วางสืบทอดมา ดังนั้นในกรณีที่นายบุญศรีช่างเหล็ก หลวงอุทธรณ์ข้าราชการตุลาการในคดีอ้างแดงบ่อมกรรยาของตนทำชู้กับนายราชาอรธแล้วร้องขอหย่านายบุญศรี ฯ ไม่ยอมหย่า แต่คำตัดสินกลับอนุญาตให้หย่าได้ ด้วยอาศัยหลักการกฎหมายว่า "ชายหาผิดมิได้ หญิงขอหย่า ท่านว่าเป็นหญิงหย่าชายหย่าได้"¹⁰⁷ ความรู้สึกไม่ถูกต้องมิได้เกิดขึ้นเพื่อตำหนิการวางบทบัญญัติตัดสินที่ปรากฏในกฎหมาย แต่ยกให้เป็นเรื่องของข้อบกพร่องของบทบัญญัติเดิม "ด้วยคนอันโลกหลงหาความลอยแก่บามีได้ ดัดแปลงแต่งตามชอบใจไว้. . ."¹⁰⁸

การชำระกฎหมายเริ่มต้นในวันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2347 ใช้เวลาไม่ถึง 11 เดือนก็เสร็จสิ้นลงในวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2348 ด้วยระยะเวลารวดเร็วนี้ทำให้การสะสางบทกฎหมายเก่ายังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ เห็นได้จากยังมีบทกฎหมายลักษณะต่าง ๆ มิได้ถูกจัดหมวดหมู่ให้เข้ากลุ่มตามมูลคดีในพระธรรมศาสตร์ ทั้งบทกฎหมายที่ประกาศใช้ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังถูก รวมอยู่ภายใต้ชื่อ กฎสามสิบหกข้อ พระราชบัญญัติ พระราชกำหนดเก่า พระราชกำหนดใหม่¹⁰⁹ แต่เรื่องนี้มิใช่เรื่องสำคัญนักเมื่อเปรียบเทียบกับการทำงานชำระกฎหมายในช่วงเวลาดังกล่าว

¹⁰⁷กฎหมายตราสามดวง. 1: 3.

¹⁰⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

¹⁰⁹ร. แลงการ์ด, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย, (กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526), 1: 22.

การประกาศเจตนารมณ์เพื่อชำระ"ซึ่งบทอันวิปลาดนั้นให้ชอบโดยยุติธรรม" ทำให้เข้าใจได้ประการหนึ่งว่าความคิดเกี่ยวกับนิติปรัชญาในรัชกาลแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังติดอยู่กับกรอบเกณฑ์เดิมที่ยึดถือมาในสมัยอยุธยา การชำระไม่มีอะไรมากไปกว่าการแก้ไขเนื้อหาและบทบังคับให้เป็นไปตามความถูกต้องแต่เดิม แต่อย่างไรก็ตามได้มีส่วนเพิ่มเติมความคิดเกี่ยวกับการออกกฎหมายที่มีได้เป็นไปตามเจตนารมณ์ดังกล่าวทั้งหมด มีความพยายามที่สะท้อนให้เห็นการสอดแทรกปรับเปลี่ยนในสภาพการณ์ เช่น ตามกฎหมายเดิมสมัยกรุงศรีอยุธยามีคดีขุนไกรรณรายและแม่นางเกิดบุตรพรมนาจารย์ สมรสด้วยกันและได้ทำหนังสือบริคณห์สัญญาสองฝ่าย แม่นางเกิดเอาสินเดิมเป็นทุนค้าต่างประเทศ ส่วนขุนไกรรณรายเอาไปเล่นการพนัน เหลืออยู่แต่สินสมรส เมื่อทั้งสองจะหย่ากันคณะตุลากรได้นำขึ้นขอพระราชวินิจฉัย ปรากฏคำพิพากษาตามบทบัญญัติในกฎหมายลักษณะผัวเมีย¹¹⁰ การชำระกฎหมายในปี 2347 ได้มีการหยิบยกคดีนี้ขึ้นมาพิจารณาเพิ่มเติม โดยเห็นคล้ายตามบทบัญญัติเดิมที่ให้แบ่งปันสินเดิมสินสมรสด้วยหนังสือบริคณห์สัญญา แต่เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ผู้คนในยุคนี้ "จะได้ทำหนังสือบริคณห์สัญญาให้ไว้แก่กันตามประเพณีโบราณนั้นหามิได้หย่างทำเนียมโบราณเสื่อมสูญไปช้านานแล้ว"¹¹¹ จึงเพิ่มเติมความเห็นเป็นข้อบังคับใหม่อนุโลมไม่ต้องมีหนังสือบริคณห์สัญญา การแบ่งปันสินทรัพย์กระทำโดยหลักความซื่อสัตย์สุจริตยุติธรรมทั้งสองฝ่าย และอ้างจากพยานบุคคล

การละเลยต่อสัญญาลายลักษณ์อักษรที่เสื่อมสูญไปช้านาน แต่ให้ความเชื่อมั่นในความซื่อสัตย์เป็นธรรม พิจารณาได้ในหลายแง่มุม ในกรณีดังกล่าวอาจจะเป็นช่องทางให้รัฐเข้าแทรกแซงเอกชนได้ง่ายกว่า เพราะหมายถึงปัญหาที่มีความเป็นไปได้ต่อการบิดพลิ้วได้สะดวกกว่าตามสัญญา จึงเป็นโอกาสให้ต้องพึ่งพากระบวนการยุติธรรมหมวนไป และในอีกแง่มุมหนึ่งนั้นการเปลี่ยนแปลงในบทบัญญัติเรื่องนี้สนับสนุนการถ่ายทอดความคิดด้วยการเน้นหลักธรรมพุทธศาสนาเป็นแนวประพฤติปฏิบัติของคนในสังคม การวางแนวปฏิบัติด้วยความซื่อสัตย์เป็นธรรมได้สำคัญหลักการดังกล่าวที่อยู่ในกระแสการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมตั้งแต่รัชกาลแรกนี้

¹¹⁰ กฎหมายตราสามดวง, (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2515), 2: 244-248.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250.

การแทรกแซงของรัฐที่ได้สลายแนวปฏิบัติที่เคยยอมรับตามกฎหมายเดิมอีกกรณีหนึ่งคือ การตรานบทบัญญัติตามพระราชโองการให้ประหารชีวิตผู้ร้ายฆ่าคนตาย โดยไม่ต้องสืบถามและให้โอกาส ญาติผู้ตายเลือกวิธีการลงโทษ ตามกฎหมายเดิมในสมัยอยุธยา¹¹² ให้สิทธิแก่ญาติผู้ตายเพราะ ถูกคนร้ายฆ่า มีโอกาสได้แก้แค้น หรือเรียกร้องการชดใช้ต่อความผิดได้ด้วยความต้องการของตนเอง หลักปฏิบัตินี้มีมาก่อนบทบัญญัติในปี พ.ศ. 2286 สมัยพระเจ้าบรมโกศที่เคยประกาศเป็นกฎหมายยกเลิกสิทธิที่ให้แก่ญาติผู้ตายดังนี้ โดยเห็นว่าการกระทำเช่นนี้ทำให้ "อ้ายผู้ร้ายเหล่านี้หนีได้ ละนัยค้ออันร้ายเสีย ย่อมคบหากันไปทำร้ายแก่ราชฎรอีก"¹¹³ ให้จำคุกผู้ร้ายไว้กว่าจะตาย แต่จากพระราชบัญญัติที่ประกาศใช้ในจุลศักราช 1148 ศกนักสัตวอัษะลัวจรรวาสุขมาเส กาลปีกเข้ทศ มิติถิย โสรวาร (วันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ. 2329) ระบุว่าบทพระไอยการที่อนุญาตให้ญาติผู้ตายตัดสินใจให้ผู้ร้ายบวช ชำระเงิน ปลอ่ยตัว และให้หนียังคงผลบังคับใช้ จึงได้ออกกฎหมายฉบับใหม่¹¹⁴ ให้เอาโทษตายตกไปตามกัน¹¹⁵

การยกเลิกสิทธิของฝ่ายเจ้าทุกข์ปิดโอกาสเข้าร่วมในกระบวนการยุติธรรมที่เป็นการตอบแทนความสูญเสียให้กับราชฎร แม้ว่าจะเคยมีความพยายามของรัฐในการแทรกแซงมาก่อนในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแต่ไม่สามารถบังคับใช้ได้อย่างสมบูรณ์ นับได้ว่าเป็นครั้งสำคัญที่รัฐได้ทำการเปลี่ยนแปลงในจารีตปฏิบัติของสังคมด้วยการกำหนดข้อบังคับทางกฎหมายนี้

ความคิดทางกฎหมายมิได้เกิดขึ้นมาได้ลอยๆ หรือเป็นสิ่งใหม่ แต่ได้งอกงามมาจากการคลี่คลายด้วยเวลาและปัจจัยแวดล้อมสังคม ที่มีส่วนสร้างแบบแผนประเพณีปฏิบัติของผู้คน การเปลี่ยนแปลงในเนื้อหาและบทบังคับของกฎหมายในแต่ละยุคสมัยนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องกัน หรืออาจกล่าวได้ว่ามีรากเหง้าจากประเพณีของสังคมนั้นเอง

การบังคับใช้กฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อาจพิจารณาได้ในเหตุผลสองประการ ประแรกคือเมื่อรัฐต้องการแสดงออกซึ่งอำนาจอธิปไตยเหนือสังคม ด้วยการควบคุมสังคมให้เคารพเชื่อฟังยอมรับต่ออำนาจส่วนกลางที่มีกฎหมายเป็นเครื่องมือ¹¹⁶ พระเจ้าแผ่นดินทรงประกาศกฎหมายฉบับใหม่ภายหลังการเปลี่ยนแผ่นดิน เพื่อให้คนในสังคมได้รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงองค์อธิปัตย์ เมื่อรัฐประกาศใช้กฎหมายก็จะต้องมีความมั่นใจในการบังคับ บังคับใช้ในสิ่งที่บังคับได้

¹¹² "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 11," กฎหมายตราสามดวง, 4: 329.

¹¹³ "พระราชบัญญัติ ข้อ 3," กฎหมายตราสามดวง, 4: 263-264.

นี้เป็นหัวใจของกฎหมาย การกำหนดบทบัญญัติใหม่จึงต้องไม่อยู่ห่างไกลจากแนวทางจารีตการประเพณีปฏิบัติของคนในสังคมในขณะนั้นจะพึงรับได้ โดยนัยะเดียวกันเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและจารีตวัฒนธรรมประเพณี เนื้อหาและบทบังคับจึงมักจะถูกรับเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกัน

สิ่งที่จะเป็นเหตุให้เกิดการวางบทบัญญัติหรือเปลี่ยนแปลงในกฎหมายยุคนี้อีกประการหนึ่งคือ สภาพการณ์ในสังคมที่อยู่ในภาวะซึ่งรัฐไม่วางใจทั้งความมั่นคงปลอดภัยทางการเมือง เศรษฐกิจ ความประพฤติของผู้คนในสังคมที่อาจจะ เป็นแนวโน้มก่อให้เกิดความปั่นป่วนวุ่นวาย และเป็นอุปสรรคต่อการควบคุมของรัฐ กฎหมายจึงถูกประกาศใช้เพื่อเป็นการแก้ปัญหาทั้งที่วิกฤติในยุคสมัย และการคาดเดาสำหรับอนาคตด้วยกระแสการเคลื่อนไหวในขณะนั้นเอง การวางบทบัญญัติในสองส่วนของกฎหมายคือ เนื้อหาและบทบังคับ จึงถูกกำหนดด้วยสองเหตุผลดังกล่าว

การเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏร่องรอยอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายด้วยเหตุผลข้างต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลแรกที่มีการเคลื่อนไหวในสังคมและวัฒนธรรมภายในสังคมยังไม่ลงตัว เป็นช่วงเวลาการก่อตัวของวิถีชีวิต วัฒนธรรมใหม่ในสังคมเมืองกรุงเทพ การควบคุมบังคับด้วยพระราชกำหนดบทอาัยการเป็นความจำเป็นทั้งในส่วนการยอมรับต่ออำนาจอธิปไตยของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์ใหม่ และการวางระเบียบควบคุมสังคมไปในทิศทางที่รัฐต้องการ เป็นกระแสการเคลื่อนไหวในกระบวนการปรับเปลี่ยนทางสังคมวัฒนธรรมในรัตนโกสินทร์ตอนต้น

มีหลักฐานที่จะชี้ให้เห็นการแทรกแซงของรัฐต่อความสัมพันธ์ภายในชุมชนหรือระหว่างชุมชนในเขตกรุงเทพอย่างชัดเจน ในปี พ.ศ. 2380 มีพระราชกำหนดกฎหมายฉบับหนึ่งบัญญัติไว้ที่น่าสนใจ เหตุเกิดเมื่อโจรปล้นหมู่บ้านหนึ่ง ตามกฎหมายเก่ากำหนดให้ราษฎรอยู่ในเขต 3 เส้น 15 วาต้องช่วยกันจับผู้ร้าย มีการเปลี่ยนแปลงขอบเขตความช่วยเหลือเพิ่มขึ้นเป็น 5 เส้น การเพิ่มระยะทางอาจจะครอบคลุมไปในหลายบ้าน ทำให้ราษฎรในรัศมีระยะทางตามกำหนดจะต้องเอาใจใส่ซึ่งกันและกัน เพราะเหตุว่าหากจับไม่ได้นั้นชาวบ้านจะต้องร่วมกันจ่ายทดแทนให้กับเจ้าทุกข์ด้วย¹⁴ เป็นการบังคับให้ต้องร่วมรับผิดชอบต่อชุมชนและเพื่อนบ้าน

¹⁴ ร. แลงการ์ด, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย, 1: 99-103.

ความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจระหว่างรัฐกับสังคม

การผ่อนคลายความเข้มงวดในการเกณฑ์แรงงานจากช่วงแรกของยุคสมัยที่ทำการศึกษา (พ.ศ. 2325 - 2367) ด้วยการลดเวลาทำงานของไพร่หลวงให้กับรัฐ ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีประกาศในปี พ.ศ. 2326¹¹⁵ กำหนดเวลาเกณฑ์ปีละ 4 เดือน และลดลงอีก 1 เดือนในปี พ.ศ. 2358¹¹⁶ ผลต่อเนื่องได้กลายเป็นส่วนสนับสนุนต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของเมือง ด้วยโอกาสสำหรับไพร่ในการเข้าสู่การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจทั้งการค้าภายในและภายนอก ในช่วงหลังต่อมาเมื่อรัฐบาลสามารถสถาปนาระบบและอำนาจบริหารการเมืองได้อย่างเด็ดขาดแล้ว การกำหนดช่วงเวลาทำงานเกณฑ์แรงงานก็ได้เพิ่มขึ้น แม้ว่ารัฐยังมีความต้องการแรงงานในกิจการหลายอย่าง ทั้งการก่อสร้าง ซุดคลอง สร้างวัด และสงคราม ไพร่ที่ต้องอยู่ในเดือนเข้าทำราชการจึงค่อนข้างประสพกับงานหนักก็ตาม การลดระยะเวลาทำงานของไพร่ พิจารณาได้จากเหตุผลดังนี้คือ

ประการแรก ปัญหาด้านกำลังแรงงาน การเพิ่มจำนวนพลเมืองเพื่อฟื้นฟูสภาพสังคมของเมืองทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง การเกลี้ยกล่อมและชักชวนไพร่ต่างด้าว (นอกจากการสนับสนุนการเข้ามาของคนจีน) เป็นไปอย่างกว้างขวาง เพื่อทดแทนแรงงานที่สูญเสียไปในระหว่างสงครามและการระบาดของโรคติดต่อร้ายแรง การลดภาระทำราชการเข้าของไพร่จึงเป็นสิ่งจูงใจสำหรับการเชิญชวน โดยเฉพาะในตลอดช่วงเวลาในระหว่างปี พ.ศ. 2325 - 2390

ประการที่สอง การเติบโตของการค้าระหว่างประเทศ ที่มีการเปลี่ยนแปลงประเภทของสินค้าจากสินค้าป่าได้ลดลง¹¹⁷ โดยมีความต้องการสินค้าอาศัยแรงงานและผ่านกระบวนการผลิต แรงงานในการเกณฑ์ของราชการไม่ใช่สิ่งที่รัฐมุ่งควบคุมบังคับอย่างรุนแรง แต่จะเป็นผลผลิตที่รัฐบาลได้รับจากการเก็บอากร ในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐได้ยกเลิกการผูกขาดสินค้าและหันไปเน้นการเก็บภาษีอากรในการผลิตสินค้าเพื่อการตลาดแทน¹¹⁸ นั่นคือการเปิดโอกาสให้

¹¹⁵ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4 และ 12," กฎหมายตราสามดวง, 5: 202, 239.

¹¹⁶ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก, (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมล์, 2478), 4: 31.

¹¹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ, หน้า 83.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

แก่ไพร่ได้มีเวลาในการผลิตเพิ่มขึ้นจากเวลาที่ต้องเข้าเดือน ไม่ว่าจะ เป็นแรงงานในไร่อ้อยเพื่อการผลิตน้ำตาล หรือผลผลิตอื่น ๆ จากไร่นาสวนและกิจการปศุสัตว์ที่ได้มีส่วนเพิ่มรายได้ให้กับรัฐ และสนับสนุนช่องทางขยายตัวทางการค้าของมูลนาย

การลดเวลาทำงานลงอาจทำให้จำนวนไพร่หลวงในกรุงเทพในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่เพียงพอสำหรับการเกณฑ์ในงานราชการในบางช่วงเวลา แม้ว่าจะมีจำนวนไพร่หลวงเข้าเดือนรับราชการในกรุงเทพ ในบางเดือน ระหว่างปี พ.ศ. 2383 - 2385 มีจำนวนเฉลี่ยปีละ 11,571 คน¹¹⁹ ก็ยังมีปรากฏว่ามีการเกณฑ์ไพร่จากหัวเมืองเข้ามาทำงานที่กรุงเทพ ในปี พ.ศ. 2387 เลกลาวของพระรัตนนิกร ขุนปราบประลัย ขุนพิชัยชนะ มีจำนวนต้องเกณฑ์เข้าเดือนรับราชการ ณ กรุงเทพ จำนวน 84 คน แต่ได้"ยกไปทำศิลาปากนกลสไปฏเป็นศิลาคนละ 4 บาน กำหนดให้เสร็จในเดือน 3 หรือเดือน 4 ปีมะโรง ฉศก "(ปี พ.ศ. 2387)¹²⁰

ภาระที่ไพร่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ส่วย และจ่ายภาษีอากร รวมทั้งสิ่งตอบแทนในรูปแบบของค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของที่มาของรายได้ของรัฐ ดังนั้นอัตราและระยะเวลาตลอดจนประเภทของงานเกณฑ์จึงขึ้นอยู่กับข้อกำหนดของรัฐตามสถานการณ์และความต้องการในยุคสมัย กลุ่มเป้าหมายสำหรับการเกณฑ์แรงงาน ส่วยสิ่งของ และภาษีอากร คือกลุ่มไพร่ นอกจากนี้สำหรับกลุ่มคนจีนที่ไม่ปรากฏหลักฐานก่อนหน้าสมัยรัชกาลที่ 2 ถึงการจ่ายเงินให้กับรัฐ ก็ได้ถูกกำหนดให้จ่ายค่าตอบแทนแก่รัฐที่เรียกว่าการผูกปี ความราบรื่นในการควบคุมบังคับการเกณฑ์และภาษีอากรเป็นการแสดงให้เห็นการตอบรับต่ออำนาจและการปกครองของรัฐ การรวบรวมผลประโยชน์จากผู้ผู้นำและประกอบการในงานอาชีพต่าง ๆ ในกรุงเทพฯสามารถแยกแยะได้ ดังนี้ คือ

¹¹⁹ สุวิทย์ ธีรศาตวัต, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย. . .," หน้า 182.

¹²⁰ หอนพระสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206, เลขที่ 29.

¹²¹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173, (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2513),

1. การเกณฑ์แรงงาน

ในระบบการควบคุมกำลังคนที่แบ่งประเภทของกลุ่มคนในสังคมเป็น 2 ระดับ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว กลุ่มไพร่มีภาระที่จะต้องตอบแทนรัฐด้วยการทำงานให้กับทั้งภาครัฐและมูลนายในฐานะไพร่หลวงและไพร่สม นอกเสียจากจะจ่ายเป็นตัวเงินซึ่งเรียกว่า ค่าราชการ ตามอัตราที่ถูกกำหนดขึ้นแตกต่างกันในแต่ละยุคสมัย หรือจ่ายด้วยสิ่งของ ผลผลิตประเภทต่าง ๆ ในรูปของส่วย

ไพร่หลวงเมื่อเข้าเดือนทำงานให้กับราชการ จะถูกส่งไปทำงานในที่นาหลวง¹²² งานก่อสร้าง ทั้งพระราชวัง วังเจ้า สร้างและปฏิสังขรณ์วัด สร้างเมรุ ส่งน้ำสำเภา สีข้าว จ่ายราชการ และเฝ้าฉางหลวง รักษาโรงปืนหลวงและรักษาด่าน¹²³ เป็นยามเฝ้าประตูวัง ประตูเมือง เฝ้าเรือหลวง ตึกดิน คลัง ทิม บ่อม¹²⁴ งานช่างเช่น เคลือบกระเบื้อง ทำรางปืนใหญ่ ฟันเชือก และงานทั่วไป ๆ ได้แก่ พายเรือ เลี้ยงควายหลวง และหากเกิดสงครามไพร่มีจะถูกเกณฑ์ไปในกองทัพด้วย¹²⁵

การเข้าเดือนทำงานให้กับราชการไพร่หลวงจะไม่ได้รับเงินค่าตอบแทน นอกจากในบางคราวราชการอาจจะจ่ายเสื้อผ้าให้¹²⁶ ดังนั้นในช่วงเวลาดังกล่าวที่ไม่สามารถทำการผลิตสำหรับดำรงชีพจึงต้องพึ่งพาการเลี้ยงดูจากครอบครัว

การแจกตราภูมิคุ้มห้าม

จุดมุ่งหมายในการพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวง เพื่อช่วยเหลือภาระของไพร่หลวงที่"ทำราชการงานโยธา" ก่อนปี พ.ศ. 2367 ตราภูมิพระราชทานให้เฉพาะ หมู่ฝ้ายเรือพระที่นั่งศรีศักลาด เรือพระที่นั่งกราบทรง เรือพระที่นั่งกราบรอง เรือทองแขวน ฝ้ายบ้านใหม่โพธิ์เรียง เรือตั้ง อาษาวิเสท อภิรม ราชยาน

¹²² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารเขียนเล่มสารบาญสมุดพิเศษ รัชกาลที่ 5, เล่ม 7.

¹²³ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184, เลขที่ 7.

¹²⁴ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187, เลขที่ 13.

¹²⁵ โปรดดู จดหมายเหตุอุดมสมบัตินี้.

¹²⁶ สุวิทย์ ธีรศาคาวัด, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย. . ." หน้า 221.

ล้อมพระราชวัง ตั้งทองซ้ายขวา ดาบสองมือ อาษาจาม กงทะเล นายท้าย
นายใบปากน้ำ¹²⁷

หมู่ไพร่หลวงนอกไปจากนี้ไม่ได้รับ ต่อมาในปี พ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวินิจฉัยว่าการทำงานของไพร่หลวง "ทุกวันนี้ทรงผ่อนปรนใช้การหนักให้เสมอ
ทั่วไป"¹²⁸ จึงได้เรียกตราภูมิเก่าคืนให้หมด และพระราชทานใหม่ การค้ำของตราภูมิใหม่นี้
ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการแขวง นายบ้าน นายอำเภอ แลข้าหลวง
ผู้ไปมากิจราชการก่เกนเกาะกุมหมู่ไพร่หลวงนี้แลบุตรรยาทาชชายหญิงซึ่งอยู่
ณ เรือนไปราชการงานโยธาสนสารตบเชือกหนึ่งวางข้างสงควาครวคนเร็ว
มาไซซือนิโดเปนพนักงานแลไซการเบฏเสฏโให้ด้วยความยากแค้นเดือดร้อนแต่สิ่ง
ใดสิ่งหนึ่งได้ อนึ่งที่ใดตำบลใดวางรางเซทำเนเปล่ามิได้เป็นกาลนาชิลัทพร
สทสงแลที่พระราชทานให้แก่ผู้ใด หมู่ไพร่หลวงแลบุตรรยาทาชชายหญิงจะไป
เล็กรางทางป่าทำที่ไร่นาสมภ์กษรอาครคาน่าสมภ์กษรตลาดแต่ตำลึงหนึ่งลงมา
ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ นายบ้าน นายอำเภอ นายนำ นาย
อากรขนอรตลาดเบิกเรียกเอาอากรสมภ์กษรหัวป่าคาค่านาเชิงเรือนตลาด
หัวมือหัวของตำค่านาสารแลเกบเรือภูมิเรือแจวจึงกุดกันเชียง ถ่อพายข้างมา
โค กระบือเครื่องอัญมณีของหมู่ไพร่หลวงไปให้ด้วยความยากแค้นเดือดร้อนเป็น
อันชาติเดียว¹²⁹

ตราภูมิในสมัยรัชกาลที่ 3 มีค่า 1 ตำลึงเมื่อใช้ลดหย่อนค่าอากรที่ไพร่หลวงจะต้องชำระ
กับราชการ หากมีค่าอากรมากกว่าค่าของตราภูมิจึงต้องจ่ายเพิ่มเติม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4
นับแต่ปี พ.ศ. 2399 มีประกาศให้แจกตราภูมิให้แก่ ไพร่หลวงแขมมลาญ จามเขมร ลาวพวน

¹²⁷ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186, เลขที่
3, 10, 12, 14 และ 19.

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน.

และลาวทรงดำ และกรมกองอื่นอีกมาก^{1๒๐}

แต่ตราภูมิไม่เป็นที่ต้องการนัก เพราะการได้รับตราภูมิเป็นเรื่องยากและเมื่อได้รับแล้วไม่สามารถใช้ได้ตามวัตถุประสงค์ของการพระราชทาน กล่าวคือได้รับการลดหย่อนเงินอากรภาษีจำนวนเล็กน้อย อย่างไรก็ตามตราภูมิเป็นของที่ให้ได้ตลอดชีวิตของผู้ได้รับ บางกรณีเมื่อเจ้าของเสียชีวิต ทายาทมักไม่คืนให้กับทางราชการโดยนำตราภูมิออกขาย^{1๒๑}

2. การผูกปี้

การแยกแยะความแตกต่างระหว่างไพร่ไม่ว่าจะเป็นในกลุ่มวัฒนธรรมเชื้อชาติภาษาใดกับกลุ่มคนจีน อยู่ที่การควบคุมด้วยระบบเกณฑ์แรงงานดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นับได้ว่าคนจีนได้รับการวางฐานะไว้อย่างเฉพาะกรณี เพราะไม่ถึงเป็นพลเมืองที่ผ่านนักผิงอย่างถาวร ด้วยไป ๆ มา ๆ^{1๒๒} แต่กระนั้นสำหรับคนจีนยังมีความแตกต่างไปจากบรรดา "ลูกค้าชาวต่างประเทศ" อื่น ๆ ที่เดินทางไป ๆ มา ๆ อาจจะเป็นเพราะโอกาสในการแสวงหารายได้และผลประโยชน์ของคนจีนมีความเป็นไปได้และช่องทางมากกว่าต่างประเทศอื่น ๆ ก่อนปี พ.ศ. 2354 ซึ่งเป็นปีแรก ๆ ของสมัยรัชกาลที่ 2 ไม่พบเอกสารหลักฐานของการเรียกเก็บค่าตอบแทนของรัฐจากคนจีน ภายหลังจากนั้นจึงมีรายละเอียดเกี่ยวกับการเก็บค่าผูกปี้ เก็บจากคนจีนทั้งจีนที่ตั้งครอบครัวประกอบอาชีพอย่างถาวร "จีนลูกค้าจีนจร" และคนจีนที่เดินทางเข้ามาใหม่ รวมทั้งลูกจีนที่เกิดในเมืองไทย ยกเว้น เจ้าภาษีนายอากร นายประกันและริบเรื่อน คนยากจนขอทาน จีนลูกเรือต่างประเทศ และคนจีนในบังคับต่างประเทศ (เมื่อได้ลงนามในสัญญาเบาริ่งแล้ว) ไม่ต้องเสียค่าผูกปี้^{1๒๓}

^{1๒๐} หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชการที่ 4, จ.ศ. 1218 เลขที่ 92, จ.ศ. 1219 เลขที่ 18, จ.ศ. 1220 เลขที่ 143, จ.ศ. 1221 เลขที่ 63.

^{1๒๑} พระยานิติศาสตร์ไพศาล, ประวัติศาสตร์กฎหมาย คำสอนปริญญาโท, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, 2494), หน้า 152-153.

^{1๒๒} กองจดหมายเหตุ, เอกสารเขียนเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1217 เลขที่ 9.

^{1๒๓} ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, "ผูกปี้: การเก็บเงินค่าแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2532), หน้า 101.

คนจีนที่ต้องผูกปี้มีอายุ 17 ปีขึ้นไปในสมัยรัชกาลที่ 2 เก็บค่าผูกปี้จากคนจีนปีละ 2 สลึง 3 ปีเก็บครั้งหนึ่ง¹³⁴ ถึงปีที่ 3 มีการเกณฑ์แรงงานคนละ 1 เดือน แต่จีนที่ไม่ประสงค์ถูกเกณฑ์ จ่ายเป็นเงินแทนได้ อัตราเงินแทนการเกณฑ์แตกต่างกันไปตามยุคสมัยก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 เก็บคนละ 1.50 บาท จนถึงปี พ.ศ. 2392 ได้เพิ่มอัตราค่าผูกปี้ โดยเก็บคนละ 4 บาทต่อ 3 ปี¹³⁵ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เก็บเงินแทนค่าแรงเงินผูกปี้ เป็น 4.50 บาท¹³⁶ อัตราที่เรียกเก็บนอกจากจะแตกต่างกันตามยุคสมัยยังไม่เท่ากันในแต่ละภูมิภาคอีกด้วย เขตที่มีคนจีนหนาแน่นเงินที่เก็บก็เพิ่มขึ้นด้วย แต่เงินที่เก็บจากการผูกปี้ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่นอนเกี่ยวกับอัตราในแต่ละรัชกาล และอัตราเรียกเก็บจากการผูกปี้ก็ไม่เท่ากันในแต่ละเมืองด้วย ผู้ที่จ่ายเงินแล้วจะถูกผูกข้อมือด้วยเชือกป่าน เอาครั่งกลมแบนเหมือนเหรียญสลึงปิดที่เงื่อนแล้วประทับตราทั้งสองด้านของแผ่นครั่ง¹³⁷

3. การเก็บภาษีอากร

นอกจากการเรียกค่าตอบแทนรายตัวจากไพร่และคนจีน รัฐยังแสวงหาผลประโยชน์ด้วยการเรียกเก็บส่วนเกินจากรายได้และผลผลิตจากผู้ประกอบการทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อเป็นรายได้ของรัฐบาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาณุภาพทรงจำแนกลักษณะการจัดเก็บภาษีอากรซึ่งเป็นการเรียกเก็บก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก่อนรัชสมัยนี้ ยังไม่ปรากฏว่ามีคำว่า "ภาษีอากร" คงมีแต่ที่เรียกว่า "ส่วยสาอากร" หรือ "ส่วย สัตนัทธยากร" ซึ่งมีอยู่ 4 ประเภท คือ จังกอบ อากร ส่วย และฤชา¹³⁸

ก. จังกอบ หรือจกอบ เรียกเก็บด้วยการตั้งด่านขนอน ดักการขนส่งสินค้า ส่วนมากขนอนจึงมักจะอยู่ปากทางเข้าเมือง และปากแม่น้ำที่ใช้สัญจรค้าขายเข้าออกจากเมือง ส่วนที่เรียก

¹³⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาณุภาพ, "ตำนานภาษีอากร" ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 2: 156.

¹³⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 44, 89.

¹³⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, สารตราว่าด้วยให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการการเมืองผูกปี้ข้อมือจีนเรียกเงินค่าแรง, จ.ศ. 1214.

¹³⁷ ศรัศกร ชูสวัสดิ์, "ผูกปี้: การเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์. . .," หน้า 92-106.

¹³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาณุภาพ, "ตำนานภาษีอากร", ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 2: 145-147.

เก็บเป็นสินค้าที่ผ่านด่าน และอาจเก็บเป็นตัวแทนเงินตามขนาดพาหนะบรรทุกสินค้า เช่น ภาษีปากเรือที่คำนวณจากความกว้างของปากเรือ

ข. อากร รัฐเก็บจากผลผลิตของราษฎรและเจ้าของกิจการต่าง ๆ ในการจัดเก็บอากรบางประเภทรัฐเปิดโอกาสให้เอกชนได้ผูกขาด ส่วนใหญ่เป็นคนจีน การผูกขาดน่าจะมีตั้งแต่สมัยอยุธยา ที่ปรากฏว่ามีคนจีนมีบทบาทด้านการคลังและภาษีในสมัยนี้¹³⁹ ในสมัยธนบุรีพระเจ้าตากสินได้มีพระราชานุญาตให้หุ่ยหยางได้เป็นนายอากรทำอากรรังนกที่เมืองสงขลา¹⁴⁰ การผูกขาดโดยผู้ที่ต้องการเป็นนายอากรจึงเป็นเรื่องที่ปฏิบัติกันมาในเวลาที่ค่อนข้างยาวนานกว่าสมัยรัตนโกสินทร์มาแล้ว และมีหลักฐานที่แสดงถึงการเสนอตัวขอเป็นนายอากรในสมัยรัชกาลที่ 2 เช่นในปี พ.ศ. 2452 เจ้าพระยาไชยสุรินทรวาทีได้ขอทำอากรสุรา บ่อนเบี้ย สมันตสร และอากรตลาดในเขตกรุงเทพฯ¹⁴¹

ค. ส่วย ผู้ที่ไม่เข้าทำงานเมื่อถึงเวลาเกณฑ์ของตนจะต้องจ่ายสิ่งตอบแทน ซึ่งอาจจะเป็นตัวเงินหรือสิ่งของก็ได้ ในชั้นแรกราชการอ้างว่า เงินที่เก็บแทนไปนี้จะใช้จ้างแรงงานแทน แต่เมื่อภายหลังที่มีจำนวนไพร่เพิ่มขึ้นจนเกินงาน เงินเก็บที่เรียกว่าส่วยแทนแรงก็ได้้นำเข้าคลัง มิได้ใช้จ้างงาน¹⁴²

ส่วย ยังหมายถึงเงินที่ทางราชการเกณฑ์ให้ราษฎรร่วมรับภาระในการกระทำการบางอย่าง เช่น เกณฑ์เลี้ยงรับแขกเมือง เกณฑ์สร้างบ่อนปรากการ¹⁴³ นอกจากนี้ทรัพย์สินมรดกของผู้ตายที่ต้องถูกริบเข้าหลวง เนื่องจากเกินกำลังทายาทดูแลใช้สอย ก็เรียกว่าส่วยนิตยา¹⁴⁴

¹³⁹ วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย. . ., หน้า 18.

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁴¹ หอนพระสมุทวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171, เลขที่ 6.

¹⁴² ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2353 - 2454 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 75.

¹⁴³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากร", ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 2: 12.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

ง. ฤชา เป็นค่าธรรมเนียมที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎรในกรณีเฉพาะเมื่อต้องการติดต่อกับราชการ และรับผลประโยชน์จากรัฐ เช่น ขอใบอนุญาตตราสาร ค่าธรรมเนียม ค่าปรับในการฟ้องร้องและคดีความ¹⁴⁵

การเพิ่มเติมรายได้ให้กับรัฐด้วยการตั้งภาษีอากรใหม่ 38 ชนิดในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นผลมาจากภาวะที่รายได้ไม่พอใช้จ่ายในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยภาษีทั้ง 38 ชนิดล้วนอยู่ในระบบให้เอกชนผูกขาด¹⁴⁶

วัตถุประสงค์ของการตั้งภาษีเป็นไปเพื่อการเพิ่มพูนรายได้ของราชการ เป็นเรื่องธรรมดาที่เอกชนคนใดต้องการผูกขาดเก็บภาษีให้กับรัฐก็สามารถเสนอประเภทสินค้าและจำนวนเงินภาษีให้ทางราชการพิจารณาได้ ส่วนใหญ่มักจะได้รับอนุญาต¹⁴⁷

ไพร่ในกรุงเทพฯต้องรับภาระการเสียภาษีให้กับราชการ ยกเว้นพวกที่ได้รับตราภูมิคุ้มห้าม ภาษีอากรต่าง ๆ ที่รัฐเรียกเก็บ ได้แก่

ก. อากรค่านา

การบุกเบิกที่ทำนาในเขตกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณตอนล่างของแม่น้ำเจ้าพระยาที่เรียกว่าบางลำภู่ ในพื้นที่ที่ต่อเนื่องไปในหัวเมืองตะวันออกชายทะเลได้แก่นาในแถบปฐมวัน แสบน แสบ บางกะปิ พระโขนง บางนา ทับนาง บางพลี เป็นนาในฟากตะวันออก และซึ่งมีมากกว่าทางฟากตะวันตกที่ส่วนใหญ่เป็นที่สวนมากกว่า เขตนาในบริเวณนี้อยู่ในที่ลุ่มซึ่งจะต้องพึ่งพาน้ำจากธรรมชาติทั้งฝนและน้ำท่า

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2325 - 2390 ซึ่งการตั้งรกรากของกลุ่มคนในกรุงเทพฯยังมีการเคลื่อนไหวยุ่ตลอดเวลา ประกอบการเข้าสู่พื้นที่ในช่วงแรก ๆ ของไพร่กลุ่มต่าง ๆ การทำนายังไม่น่าจะได้ผลผลิตคงที่ และคงได้รับการผ่อนปรนจากราชการอยู่มาก อย่างไรก็ตามในสมัย

¹⁴⁵ ษัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2353-2454 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 76-77.

¹⁴⁶ James C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970, (Stanford:Stanford University Press, 1971), p.175.

¹⁴⁷ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205. ไม่มีเลขที่.

รัชกาลที่ 2 ปรากฏว่ามีชาวนาในเขตกรุงเทพฯต้องนำข้าวในรูปอากรค่านามาส่งที่ฉางหลวง และ ถูกบังคับซื้อไร่ละ 2 ถัง ๆ ละ 2 ไพ(6.25 สตางค์)¹⁴⁸ ข้าวบังคับซื้อถูกยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 3 ปี พ.ศ. 2367 เพราะเป็นโอกาสให้ข้าราชการทำการยกยก¹⁴⁹

นาของข้าราชการ,ขุนนาง(คักดินา 400 ขึ้นไป) ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2367 ไม่ต้องเสียค่านา หลังจากนั้นถูกเรียกเก็บในอัตราเดียวกัน¹⁵⁰

ข. อากรสวนใหญ่

นอกจากการทำนา ในพื้นที่กรุงเทพฯ-ธนบุรี ขึ้นไปถึงเมืองนนท์ ได้ชื่อว่าเป็นสวนผลไม้ที่ดีที่สุดแห่งหนึ่งของพระราชอาณาจักร ในแขวงกรุงเทพฯ เมืองนนทบุรี ปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์สมุทรปราการ สมุทรสาคร นครไชยศรี สมุทรสงคราม ราชบุรี เพชรบุรี และฉะเชิงเทรา รวม 11 เมือง มีการทำสวนโดยการขุดร่องยกเป็นคันที่เรียกว่า สวนใหญ่¹⁵¹ เจ้าของสวนที่ปลูกไม้ผล 8 ชนิด คือ หมาก(หมากเอ็ก หมากโท หมากตรี หมากปะการาย หรือหมากผการาย หมากเล็ก) มะพร้าว กล้วย มะม่วง ทุเรียน มังคุด ลางสาด พริกไทย จะต้องถูกเรียกเก็บอากร เรียกว่าอากรสวนใหญ่ เป็นอากรสำคัญตั้งแต่สมัยอยุธยา¹⁵² อากรสวนใหญ่ใน 8 ชนิดนี้เรียกเก็บจากชาวสวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเรื่อยมา จนถึงปี พ.ศ. 2372 จึงมีการเปลี่ยนแปลงการเก็บอากรจากประเภทของไม้ผลทั้ง 8 ชนิด โดยเห็นว่า ชาวสวนไม่สนใจปลูกพริกไทย ที่มีอยู่ปล่อยให้ตาย และปลูกน้อยลงมาก¹⁵³ แม้ว่าพริกไทยนั้นเป็นผลผลิตสำคัญตัวหนึ่งในการส่งออก และในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังได้มีการส่งคนลาวไปปลูกพริกไทยที่ปทุมธานี บ้านคลองกระแซง ได้ชื่อตำบลนั้นว่าสวนพริกไทย¹⁵⁴ นี้คงแสดงถึงการตกต่ำของการเพาะปลูกพริกไทยในเขตบริเวณภาคกลางตอนล่างที่เป็นเขตสวนใหญ่ แม้ว่ารัฐบาลจะพยายามเพิ่มการผลิต ก็ตาม

¹⁴⁸ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173, หน้า 37 - 42.

¹⁴⁹ สุวิทย์ ชีรสาควัต, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย. . .," หน้า 112.

¹⁵⁰ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก, 1:197.

¹⁵¹ "เรื่องทำสวน," ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 1:197.

¹⁵² สุวิทย์ ชีรสาควัต, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทย. . .," หน้า 122.

¹⁵³ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192, เลขที่ 14.

¹⁵⁴ ประวัติวัดทั่วพระราชอาณาจักร, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526), 2:715-716.

ไม้ผลที่ชาวสวนในเขตกรุงเทพฯปลูกเพิ่มมากขึ้น คือ ส้มและมะปราง โดยที่ไม่ต้องเสีย
 อากาศ เจ้าของสวนต่างพากันโค่นฟันต้นไม้อากาศทิ้ง และพากันปลูกส้มชนิดต่าง ๆ ทั้งส้มโอ ส้มจุก
 ส้มเทพรส ส้มมะกรูด ส้มมะนาว ส้มมะงั่ว ส้มชารา ส้มมะดัน¹⁵⁵ การซื้อขายผลไม้ที่ชาวสวนหันมา
 ให้ความสนใจปลูกเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะส้มคงเป็นไม้ที่ได้ราคา เป็นผลผลิตที่แลกเปลี่ยนได้อย่างสะ
 ดวกกว่าพริกไทยในแง่การบริโภค ง่ายต่อการซื้อขายตามตลาด การเลือกปลูกไม้ให้รายได้น่าจะ
 เป็นลักษณะเฉพาะของเขตเมืองหรือชุมชนใหญ่เท่านั้น แสดงถึงการซื้อขายที่จะต้องมีความและ
 ความต้องการบริโภคเพิ่มขึ้นภายในสังคม เพราะผลไม้สดไม่ใช้สินค้าออกในยุคสมัยนั้น การตัด
 พริกไทยจากไม้อากาศสวนใหญ่ และเพิ่มมะปราง ส้มชนิดต่าง ๆ เข้าไปแทน¹⁵⁶ ทั้งที่ราชการยัง
 ให้การสนับสนุนการเพิ่มจำนวนพริกไทย แสดงให้เห็นถึงการเลือกของชาวสวนในการเสี่ยงทาง
 ธุรกิจของตัวเองโดยมีการขึ้นลงของตลาดเป็นตัวกำหนดแทนที่จะปลูกพริกไทยที่ต้องขายให้ราชการ
 เท่านั้น¹⁵⁷

หากพิจารณาจากความสามารถในการบุกเบิกสวนปลูกไม้ผลสำหรับสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น ไม่น่าทำให้ชาวสวนมีผลผลิตที่ก่อให้เกิดรายได้อย่างมากมายนัก เพราะเงื่อนไขในการบุก
 เบิกพื้นที่เพิ่มขึ้นคงด้วยแรงงานมนุษย์ และการดูแลรักษาพืชผลนั้นส่วนใหญ่ต้องอาศัยธรรมชาติ ด้วย
 ความรู้ตามประสบการณ์เท่านั้น ดังนั้นการเลือกปลูกต้นไม้ น่าจะอยู่ในความนิยมและได้ราคาในแต่
 ละช่วงเวลา และที่สำคัญที่สุดคือ เสียผลประโยชน์ให้กับรัฐน้อยที่สุด ต้นไม้ที่ปลูกเพิ่มขึ้นนอกจาก
 ส้ม และมะปราง นั้นได้แก่ ขนุน ลิ้นจี่ กระท้อน มะไฟ เงาะ ลำไย สละ ระกำ ฝรั่ง ซึ่งเป็น
 ไม้ไม่มีอากาศ¹⁵⁸

¹⁵⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192, เลขที่ 14.

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁷ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, "สภาพการค้าของไทย ระหว่าง พ.ศ. 2325 -
 2398", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยา
 เขตประสานมิตร, 2532), หน้า 36.

¹⁵⁸ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192, เลขที่ 14.

การจัดเก็บอากรสวนใหญ่

การเดินสวนซึ่งเป็นการสำรวจสวนกระทำในตอนต้นรัชกาล และในระยะเวลาที่เห็นสมควร ก่อนสมัยรัชกาลที่ 2 ไม่ปรากฏปีที่ทำการสำรวจ ในสมัยรัชกาลที่ 2 เดินสวนในปี พ.ศ. 2354¹⁵⁹ รัชกาลที่ 3 เดินสวนในปี พ.ศ. 2372¹⁶⁰ และอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2375¹⁶¹ จากนั้นเว้นว่างไม่มีการเดินสวนจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 จึงมีการเดินสวนในตอนรัชกาลปี พ.ศ. 2396¹⁶²

หน้าที่ของเจ้าพนักงานเดินสวน จะต้องตรวจนับต้นไม้ในสวน และประเมินอากรที่เจ้าของสวนจะต้องจ่าย จากนั้นทำบัญชีโฉนดตราสารให้กับเจ้าของสวน โดยระบุชื่อเจ้าของสวน จำนวนต้นไม้สวนใหญ่ในปีนั้น และอากรในปีต่อไป และเก็บอากรสวน¹⁶³

นอกจากอากรสวนที่เก็บจากต้นไม้ เจ้าของสวนยังต้องเสียอากรที่ดิน เรียกว่าเดิมจอบปีหนึ่ง สลึง 600 เบี้ย (.275 บาท) หากปีหนึ่งค่าอากรสวนใหญ่คำนวณแล้วไม่ถึง สลึง 600 เบี้ย (.275 บาท)¹⁶⁴

อากรสวนน่าจะเป็นแหล่งรายได้ให้กับรัฐในจำนวนไม่น้อย จากการสำรวจสวนใหญ่ในปี พ.ศ. 2373 ในเขตกรุงเทพบึงระหว่างซ้าย 28 ระวังมีจำนวนไม้สวนใหญ่ได้แก่ หมากเอก 1341320 ต้น หมากโท 657491 ต้น หมากตรี 16666 ต้น หมากปะการาย 333834 ต้น หมากเล็ก 529271 ต้น รวม 3027980 ต้น มะพร้าว 547381 ต้น พลู 67343 ค้าง มะปราง 34810 ต้น มะม่วง 124824 ต้น ทุเรียน 32257 ต้น ลางสาต 10250 ต้น ส้มชนิดต่าง ๆ 375540 ต้น

¹⁵⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 30.

¹⁶⁰ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192, เลขที่ 14.

¹⁶¹ สมคิด ศรีสิงห์, "การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, 2515), หน้า 94.

¹⁶³ "เรื่องทำสวน," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, 1:197.

¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197 - 198.

ระวางขาแขวงเมืองนนทบุรี 19 ระวาง หมากเอก 650502 ตัน หมากโท 316579 ตัน หมากตรี 116652 ตัน หมากเล็ก 254872 ตัน รวม 1508306 ตัน มะพร้าว 521306 ตัน พลู 47001 ค้าง มะปราง 34810 ตัน มะม่วง 11420 ตัน ทุเรียน 22004 ตัน มังคุด 41545 ตัน ลางสาด 3559 ตัน และลัมชนิดต่าง ๆ รวม 118390 ตัน¹⁶⁵

จำนวนเงินอากรเก็บจากนิกัดอัตราที่เก็บจากทุเรียน ตันละ 1 บาท มังคุด มะม่วง ลางสาด ตันละ 1 เฟื้อง มะปราง 400 เบี้ย หมากเอก 138 เบี้ย หมากโท 128 เบี้ย หมากตรี 118 เบี้ย หมากปะการายหรือผการาย 128 เบี้ย หมากเล็ก 50 เบี้ย พลูเก็บค้างละ 200 เบี้ย มะพร้าวตันละ 100 เบี้ย¹⁶⁶ เงินอากรคำนวณจากจำนวนต้นไม้และนิกัดอากรในเขต กรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 จะเป็นเงินประมาณ 165,879 บาท มากกว่าสวนเมืองนนทบุรีซึ่งคำนวณได้ตัวเงินประมาณ 80,422 บาท

จำนวนไม้ผลสวนใหญ่ที่ถูกแจงนับในการเดินสวนปี พ.ศ. 2373 ข้างบนนี้จะเห็นได้ ว่าก่อนเพิ่มมะปรางและลัมเข้าไปในประเภทไม้อากรสวนใหญ่ ชาวสวนได้ปลูกไม้สองประเภทนี้ไม่น้อยไปกว่าไม้สวนใหญ่อื่น โดยเฉพาะลัมคงได้รับความนิยมในการบริโภคจากจำนวนต้นของลัมหลายชนิดรวมกันแล้วทั้งสวนกรุงเทพฯ และสวนเมืองนนที่มีน้อยกว่าแต่หมากกับมะพร้าวเท่านั้น

ยังมีไม้สวนที่ต้องเสียอากร แต่ไม่จัดเข้าประเภทสวนใหญ่ คือ จาก เป็นไม้ชายเลน หรือโคลนริมฝั่งน้ำตื้น ๆ ชาวสวนจากต้องเสียอากรที่เริ่มเก็บในสมัยรัชกาลที่ 2 ต่อมาในปี พ.ศ. 2372 ได้กำหนดตั้งนิกัดค่าธรรมเนียมอากรสวนจาก ไร่ละ 1 เฟื้อง (.125 บาท)¹⁶⁷ จนถึงปี พ.ศ. 2402 มีการกำหนดนิกัดอัตราเก็บเป็นภาชีจากเพิ่มอีก โดยเก็บตามประเภทของจาก เช่น กระแสจากใหญ่พันธุ์ละ 1 สลึงเฟื้อง (.375 บาท) กระแสเตยกลางพันธุ์ละ 1 สลึง กระแสเล็กพันธุ์ละ 1 เฟื้อง (.125 บาท) และยังคงเก็บอากรตามเดิม¹⁶⁸

¹⁶⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192, เลขที่ 14.

¹⁶⁶ "เรื่องทำสวน," ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 1:198-199.

¹⁶⁷ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก, 4:64-66.

¹⁶⁸ สมคิด ศรีสิงห์, "การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า 81.

การเก็บอากรจากไม้จากคงเป็นการมองเห็นผลประโยชน์จากการหารายได้จากใบจากที่ใช้ทำหลังคาบ้าน การขยายตัวของบ้านและชุมชนคงทำให้มีความต้องการใบจากเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนเป็นช่องทางให้รัฐเก็บเป็นอากรได้

ค. อากรสมันต์สร

ต้นไม้ที่นอกเหนือไปจากสวนใหญ่ และต้นจากที่ต้องเสียอากร การปลูกพืชล้มลุกหรือต้นไม้อื่น ๆ ชาวสวนก็ยังคงต้องเสียอากรสมันต์สร เช่น ขนุน สะท้อน เงาะ มะไฟ ฝรั่ง สาเก สับปะรด กัลลวย อ้อย ถั่วเขียว ถั่วลิสง คราม งา กัญชา แมงลัก หอม กระเทียม ฝ้าย ขมิ้น ปอกะเจา ป่านใบ มะขาม ถั่วแระ ข้าวโพด มัน เผือก แตงโม แตงกวา ชিং ข่า กระจับปริกเทศ ผักกาด ผักเขียว ผักทอง¹⁶⁹

การเก็บอากรสมันต์สร จะมีเจ้าพนักงานกรมพระคลังสวนสำรวจนับจำนวนรวม ๆ ไปไม่มีบัญชีในโฉนดสารตราเหมือนดังอากรสวนใหญ่ ทำให้การเก็บไม่ค่อยได้เงินส่งพระคลัง¹⁷⁰ เมื่อประสบปัญหานี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทางราชการได้เปลี่ยนใช้วิธีให้เอกชนประมูลเป็นนายอากรผู้จัดเก็บ โดยรัฐบาลควบคุมการจัดเก็บให้เป็นไปตามพิกัดอัตราที่กำหนดไว้ให้

การเก็บเงินเข้ารัฐในอากรที่กล่าวมา ชาวสวนยังต้องเสียเงินให้กับรัฐบาลอีกสวนละสองสลึง เพื่อเป็นการช่วยเหลือในกิจการสำเภา เป็นค่าไม้ป่าใบ 1 เฟื้อง ค่าเฉลี่ยน้ำมันหยอดเพลารือสำเภา 1 เฟื้อง ค่าผลดีปัส 1 เฟื้อง ค่าเม็ดคำ 1 เฟื้อง รวม 2 สลึงนี้เรียกเก็บในสมัยรัชกาลที่ 3 ถือว่าเป็นเงินช่วยเหลือกิจการสำเภาการค้าต่างประเทศ ในค่าเฉลี่ยน้ำมันและค่าไม้ป่าใบ สำหรับอีกสองรายการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯขอให้ชาวสวนปลูกต้นคำและต้นดีปัสสำหรับใช้ข้อมผ้าเหลืองและทำยา¹⁷¹ ส่งให้หลวงอย่างละทะนาน ส่วนมากชาวสวนมักจะไม่ได้ปลูกแต่จ่ายเงินทดแทนตามอัตราดังกล่าว การเก็บเงินในกิจการสำเภาถูกยกเลิกไปใน ปี พ.ศ. 2403 สมัยรัชกาลที่ 4 ด้วยเห็นว่าในรัชกาลนี้ไม่มีการค้าสำเภาของหลวง¹⁷²

¹⁶⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205, เลขที่ 56, 58.,
จ.ศ. 1208, เลขที่ 46, 49.

¹⁷⁰ "เรื่องทำสวน," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, 1:200.

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 200 - 201.

¹⁷² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4, 2: 267 - 268.

การเก็บเงินและเรียกสิ่งของเป็นการเรียกร้องการตอบแทนจากประชาชนที่ไม่มีควม
ซับซ้อนทางการบริหารการเงินการคลังของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ง. อากรตลาด

อากรตลาดเป็นอากรที่เก็บทางอ้อมจากราษฎร โดยเก็บจากผู้ที่น่าสินค้ามาขายใน
ตลาด มีการจัดเก็บมาตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ในปี พ.ศ. 2401 จึงได้เปลี่ยน
การจัดเก็บ โดยเพิ่มเติมและเรียกรวมว่า ภาษีเรือ ตึก แปะ โรง ร้า¹⁷³

ก่อนการออกกฎหมายประกาศพิกัดภาษีเรือ ตึก แปะ โรง ร้า ในปี พ.ศ. 2409 นี้
การเก็บอากรตลาดสร้างความวุ่นวายอยู่ไม่น้อย เพราะ "ราษฎรที่มีทุนรอนน้อยทำของต่างๆ คือ
ขนมแลอื่น ๆ ขึ้นแล้ว หาผลไม้และผักต่าง ๆ มาแล้วเดินขายวางขาย เมื่อขายไม่หมดก็ย้อมเน่าบูด
เหยี่ยวแห้งไปเสียต้องขาดทุนเปล่า เพราะของเก็บไว้นานไม่ได้ แล้วผู้เก็บตลาดทะเลาะกับไพร่คน
ยากคนจนเพราะเบี้ย 9 เบี้ย 10 เบี้ยจึงนำราคาฎ"¹⁷⁴ ซึ่งในปี พ.ศ. 2401 พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสเกี่ยวกับการเลิกเก็บอากรตลาดมาก่อน ปัญหาประ
การหนึ่งเพราะนายอากรเก็บจากตลาดกรุงเทพฯ และเมืองนนทบุรี ที่เป็นนายอากรคนเดียว มัก
จะเป็นสตรีที่ใกล้ชิดราชสำนัก เช่น ท้าวเทพทากร, ท้าวเงิน, นิมบุตรพระพิทักษ์ทศกร, ท่านจัน
กรรยาพระศรีไชยบาน แต่ทางราชการมักจะไม่ได้รับผลประโยชน์เต็มที่ เพราะเงินอากร "ซึ่ง
ท้าวเทพทากรท้าวเงิน ทำมาแต่ก่อนนั้นไม่มีจำนวนประมุขเลขทั้งสองครั้ง ท่านจัน... ทำอากรมา
...หกปี เงินอากรค้างทับงวดทับปีมาเป็นอันมาก"¹⁷⁵

อากรตลาดเดิมเก็บจากผู้ค้า เช่น ค่าแผงลอย วันละ 20 เบี้ย ร้าห้า วันละ 30
เบี้ย กระเตี้ยดเร่ วันละ 10 เบี้ย หาบเร่วันละ 15 เบี้ย

ร้าขายฟูก หมอน ผ้า เก็บเป็นรายเดือน ๆ ละ 1 เฟื้อง ขายผ้าดอกเก็บเป็นผืน ๆ
ละ 10 เบี้ย ผ้าแกมไหมผืนละ 20 เบี้ย ผ้าไหมผืนละ 200 เบี้ย

ขายข้าวสาร เก็บบิละ 1 บาท ขายหมู 2 บาทต่อเชียงต่อปี

¹⁷³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4, 4: 36-40.

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

¹⁷⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4, 2: 35.

แม่ค้าพ่อค้าที่ถูกเก็บอากร มีทั้งเก็บรายวัน และเป็นรายเดือน รายปี ด้วยการแยกแยะอย่างละเอียด ซึ่งความคึกคักของเมืองกรุงเทพในฐานะศูนย์กลางทางการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้า น่าจะเป็นแหล่งรายได้ และยังทำให้สามารถประมาณราคาสินค้าชนิดต่างตามราคาอากร จากพิกัดอัตราอากรตลาดของเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก พิจิตร พิษณุ สุโขทัย เช่น ค่าแผงลอย วันละ 20 เบี้ย ร้านชำ วันละ 30 เบี้ย กระจาดเร่ วันละ 10 เบี้ย หาบเร่ วันละ 15 เบี้ย

ร้านขายผัก หมอน ผ้า เก็บเป็นรายเดือน ๆ ละ 1 เฟื้อง ขายผ้าดอกเก็บเป็นพื้น ๆ ละ 10 เบี้ย ผ้าแกมไหมพื้นละ 20 เบี้ย ผ้าไหมพื้นละ 200 เบี้ย

ขายข้าวสาร เก็บปีละ 1 บาท ขายหมู 2 บาทต่อเชียงต่อปี

ร้านขายแพร ไหม เครื่องทอง ชาม โถ ถ้วยเบญจรงค์ ปีละ 6 บาท

ร้านขายเครื่องทองเหลือง ร่ม ปีละ 4 บาท

ร้านขายน้ำมัน ชัน เสื่อหวาย หอม กระจ่าง จันอับ ร่ม พัด น้ำอ้อย ยาสูบ เครื่องถม เครื่องเงิน ปีละ 2 บาท

เคี้ยวน้ำตาล น้ำอ้อย(กะทะ) ปีละ 1 บาท

เคี้ยวน้ำตาล น้ำอ้อย(หม้อ) ปีละ 2 สลึง

แพขายกะทะ แก้ว ติ๊กตา เสื่อ ปีละ 4 บาท

แพขายเสื่อหวาย ถ้วย ชาม ชัน น้ำมัน หอม กระจ่าง ปีละ 2 บาท

แพขายแพรไหม เครื่องทองขาว ชาม โถเบญจรงค์ ฝาน้ำกึ่ง ปีละ 6 บาท

เรือเร่ขายปูน วันละ 20 เบี้ย ขายขนมจีน วันละ 30 เบี้ย ขายหมากพลู กล้วยอ้อย น้ำมันมะพร้าว วันละ 25 เบี้ย

นอกจากนี้ยังมีการเก็บอากรตลาดจาก เรืออื่น ๆ เช่น เรือน้ำตาล เรือกระแซง เรือขายตุ้ม อ่าง เรือขายของชำ เรือขายผ้าไทย ผ้าสุรต เรือขายขนมเบื้อง เรือขายน้ำยา เรือขายหม้อ เรือขายทุเรียน เรือขายมังคุด เรือขายมะพร้าว เรือขายหอย แมงดา เรือขายเหล้า เรือขายกะปิ เรือขายจาก เรือขายปลาต่าง ๆ เรือขายพิน ฯลฯ

อาการตลาดยังรวมถึงอาการที่เก็บจากเจ้าของกิจการผลิต เช่น โรงงานทำสมุด โรงงานทำกระดาษ โรงทำคราม เสียอากรเท่ากับโรงสี คือปีละ 1 บาท ในขณะที่โรงหล่อเสียปีละ 2 บาท¹⁷⁶

การประกาศกฎหมายยกเลิกอาภินิหารณาในแง่ความคิดของการเปลี่ยนแปลงนี้ที่นอกจากจะเห็นว่าทางราชการไม่สามารถรับผลประโยชน์ได้อย่างเต็มที่แล้ว ยังหมายถึงจุดเปลี่ยนแปลงในการวางหลักการทางกฎหมายกำหนดอัตราเก็บภาษีอากร ต่างจากเดิมที่มองเห็นช่องทางเก็บภาษีเป็นการแสวงหารายได้ การเก็บภาษีเข้าช้อนเห็นได้จากประเภทของภาษีและอากรดังกล่าวมาแล้ว ถึงแม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 จะมีการเพิ่มชนิดของผลผลิตและสินค้าที่ต้องเสียภาษี เช่น ภาษี ถั่ว งา ภาษีสุกร¹⁷⁷ ก็ตาม แต่อย่างน้อยได้เป็นจุดเปลี่ยนของยุคสมัย ที่ "จะจัดแจงไฉนราษฎรที่ขัดสนคนจนตั้งนี้จึงจะไม่ต้องลำบากด้วยเสียค่าตลาดแก่ในหลวง"

จ. อากรสุรา

โรงงานทำสุราที่มีชื่อของกรุงเทพฯ อยู่ที่บางยี่ขัน หมอบรัดเลย์ประมาณว่าแต่ละปีมีคนดื่มสุราเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ¹⁷⁸ ซึ่งก็สอดคล้องกับการเพิ่มของอากรสุราที่รัฐเก็บจากเงินประมูล ในปี พ.ศ. 2352 ในจำนวนเงินที่เก็บได้ทั้งหมด 190,514.12 บาท ร้อยละ 42.03 หรือจำนวนเงิน 80,073.08 บาท เป็นอากรสุราที่ได้จากการประมูลในเมืองสมุทรปราการ นนทบุรี และกรุงเทพฯ ที่เหลือนั้นกระจายอยู่ใน 37 หัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรโดยเหนือสุดอยู่ที่เมืองนิหัย ได้สุดที่พัทลุง ตะวันออกถึงเมืองจันทบุรี ตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองนครราชสีมา¹⁷⁹ เมื่อเทียบกับประมาณจำนวนเงินอากรสุราที่ครอว์ฟอร์ดให้ไว้ในปี พ.ศ. 2364 คือ 264,000 บาท¹⁸⁰ และ

¹⁷⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208, เลขที่ 13, 45, 46.

¹⁷⁷ สมคิด ศรีสิงห์, "การบริการภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า 65. และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากร" หน้า 70 - 77.

¹⁷⁸ Dr. Dan Beach Bradley, Bangkok Calendar, 1865.

¹⁷⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1176, เลขที่ 6.

¹⁸⁰ เอกสารของครอว์ฟอร์ด, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 123.

ในสมัยรัชกาลที่ 4 เก็บอากรสุราเป็นจำนวนเงินถึง 500,000 บาท^{1๘1}

การจัดเก็บมีสองประเภท คือ เก็บตามจำนวนเตาที่ขออนุญาตเพื่อทำการต้มสุราขาย และเก็บจากราษฎรทั่วไปเป็นรายหัว คนละ 1 บาท ในบางตำบลรัฐให้เรียกเก็บจากราษฎรทุกคน ภายหลังปี พ.ศ. 2398 มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดเก็บอันเป็นผลจากการทำสนธิสัญญาทางการค้าที่กำหนดอัตราภาษีขาเข้าร้อยละ 3 จึงมีการแยกประเภทอากรสุรา เป็นภาษีขาเข้าสุราต่างประเทศ ร้อยละ 3 และ อากรสุราที่นายอากรผูกขาดไปตั้งโรงต้มกลั่นสุรา^{1๘2}

ฉ. อากรบ่อนเบี้ย หวย ก.ข.

บ่อนมีอยู่ 2 ชนิดคือ บ่อนเบี้ยไทย และบ่อนเบี้ยจีน รัฐให้เอกชนประมูลนายอากรเก็บ "ค่าตั้ง" จากผู้เข้าไปเล่นในบ่อน^{1๘๓}

สำหรับหวย ก.ข. เป็นอากรใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 จัดเก็บในปี พ.ศ. 2378 เอกชนประมูลแล้วไปออกหวย ขายหวย เล่นได้ในเขตกรุงเทพฯ เจ้าภาษีมักจะตั้งตัวแทนในหลายตำบล เพื่อให้เพียงพอกับความต้องการและความสะดวกของผู้แทง ตัวแทนเหล่านี้มีแตกย่อยออกไปอีก พวกนี้เรียกว่าเสมียนเขียนหวยที่มักจะโกงเจ้าภาษีด้วยการปกปิดจำนวนคนแทง จำนวนเงินที่แทง ยักยอกเอาเงินไป ซึ่งก็เป็นการตั้งตัวเป็นเจ้าภาษีซ้อน การกระทำเช่นนี้เรียกว่ากินโผย คงกระทำอย่างกว้างขวางและทำให้เจ้าภาษีผู้ประมูลเสียผลประโยชน์ไม่น้อย ทำให้รัฐต้องเข้าแทรกแซงด้วยการออกกฎหมายควบคุมระบุโทษของพวกกินโผยเป็นการป้องกันและปราบปราม^{1๘4}

ซ. ภาษีอื่น ๆ

ยังมีเงินที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎร ส่วนใหญ่ผูกขาดให้เอกชนประมูล ภาษีประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ภาษีเบ็ดเสร็จจลนสำเภา น้ำอ้อย น้ำตาลโตนด น้ำตาลกรวด ผ้าย ไม้ไผ่สีสุก ไม้แดง ครั้ง ผาง เกรียน โคต่าง เรือจ้าง ทางโยง เนื้อแห้ง ปลาแห้ง กะปิ ปลาทุ กุ้งแห้ง เกลือ

^{1๘1} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากร," หน้า 174.

^{1๘2} พระยาอนุমানราชชน, ตำนานศุลกากร, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2506), หน้า 96 - 114.

^{1๘๓} หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171, เลขที่ 6.

^{1๘4} พระยานิติศาสตร์ไพศาลย์, ประวัติศาสตร์กฎหมาย, หน้า 143.

น้ำมันมะพร้าว นุ่น น้ำตาลทราย กะทือ ไม้ต่อเรือ ปอ ปูน ฟิน กระจ่าง ไม้รวก ไม้ค้ำพลุ คราม
จันอับและขนมต่าง ๆ เป็นต้น^{1๒๕}

จากรายการภาษีอากรและสิ่งที่มีรัฐกำหนดสิ่งตอบแทนจากชุมชน สืบเนื่องมาจากการเติบโตของเมืองและส่วนราชการ การเก็บภาษีอากรอยู่ในการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจของสังคม การขยายตัวทางการค้าและระบบเงินตรา ทำให้มีการเรียกร้องผลประโยชน์จากผู้คนในชุมชนของเมืองกรุงเทพฯ ในหลายรูปแบบและอัตราที่เพิ่มขึ้น

การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ

ท้องน้ำเป็นความสะดวกในการเดินทางติดต่อ "แม่น้ำเป็นเส้นทางจราจรของเรือเป็นอันมากซึ่งนำสินค้ามาถ่ายลงในร้านค้า หรือคลังสินค้าในพระนคร ภายในประเทศการค้ามักจะดำเนินไปด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้ากัน"^{1๒๖} ตลาดน้ำจึงเป็นแหล่งการค้าที่มีความสำคัญไม่แพ้ตลาดบนบก ตลาดน้ำมีอยู่ทั่วไปตามแม่น้ำลำคลองสายสำคัญ เช่น ตลาดน้ำบางกอกน้อย ตลาดน้ำบางกอกใหญ่ ปากคลองตลาด ตลาดน้ำวัดทอง ในคลองบางหลวง คลองโอ่งอ่าง

. . . ทันทีที่เรือสำเภามาจากเมืองจีนมาถึงบางกอกซึ่งส่วนใหญ่บรรทุกสินค้ามา
ราว ๆ 1400 ตัน ก็จะจัดการเอาผ้าใบบังแดดออกมาคลุมทั้งหัวเรือและท้าย
เรือ ทำให้ดูคล้ายกับหลังคาบ้าน นอกจากนั้นก็ยังมีขึงไปทางข้าง ๆ เรือทั้งสองข้าง
ฉะนั้นเมื่อฝนตกผ้าก็จะช่วยขังน้ำเอาไว้กันไม่ให้ลงไปยังตลาดน้ำเรือ
เมื่อเสร็จแล้วทุกคนก็ช่วยกันตั้งร้านชั่วคราวขึ้นทั้งสองข้างตลาดน้ำ วางตัว
อย่างสินค้าที่นำเข้ามาขาย เพื่อให้สะดวกแก่ผู้ที่ยืนมาดู ระหว่างร้านก็มีทาง
เดินเหลือไว้ให้คนเดินไปเดินมาเมื่อขึ้นมาซื้อของ และของทุกอย่างที่นำมา
ก็จะเอาออกมาให้ผู้คนที่ได้ตรวจดู จัดการติดธง แล้วก็ตีกลองให้ดังไปทั่วเพื่อประ
ภาศให้โลกรู้ว่า ในขณะที่พวกเรามีสิทธิ์ที่จะขึ้นมาดูสินค้าให้สนใจและจับจ่าย
ใช้เงินได้. . .^{1๒๗}

^{1๒๕} รุ่งสรรค์ ธนะพรพันธุ์, ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย, หน้า 86 - 230.

^{1๒๖} ญิง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 28.

^{1๒๗} กรมศิลปากร, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพฯ, หน้า 156.

ตลาดน้ำเริ่มจ่อแจในเวลาประมาณ 8 นาฬิกา¹⁸⁸ แม่น้ำเต็มไปด้วยเรือพาย แม่น้ำหญิงชราตะโกนร้องขายกล้วย หมา กุ้ง กุ้ง กุ้ง เรือเร่บรรทุกมะพร้าวแวะเวียนจากแพหนึ่งไปยังอีกแพหนึ่ง เรือแพริมแม่น้ำเป็นแพไม้ไผ่หลังเล็ก ๆ ที่มีจะมีหน้าร้านเปิดขายสินค้าทั้งสินค้าจากเมืองจีนและสินค้าพื้นเมือง คนจีนยังคงเป็นเจ้าของกิจการเช่นการทำรองเท้า ร้านตัดเสื้อ¹⁸⁹ ย่านสินค้าพื้นเมืองสำหรับชาวเมืองอยู่ในมือกลุ่มอาชีพที่ฝึกฝนมาโดยเฉพาะ โอกาสแทรกเข้าสู่ตลาดอาชีพเหล่านี้ไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะการเรียนรู้ในงานผลิตเฉพาะอย่างเป็นการสืบทอดจากความชำนาญที่เป็นเรื่องยากสำหรับบุคคลที่ไม่มีความสัมพันธ์จะได้รับการถ่ายทอดความรู้

แต่ละวันไพร่สามัญที่อยู่ในสังกัดมูลนายอาจถูกสั่งให้นำของมาเร่ขาย¹⁹⁰ บางคนเป็นทาสที่ถูกคิดหักดอกเบี้ยด้วยการรับจ้างออกมาทำงานและขายของ¹⁹¹ ตลาดคลาคล่ำด้วยผู้คน คนซื้อต้องอยู่ในเมืองที่ไม่มีการผลิตเพื่อยังชีพได้ด้วยผลผลิตของตัวเองและมีความจำเป็นต้องบริโภคด้วยการซื้อผลผลิต แลกเปลี่ยนด้วยตัวสินค้า ทำให้ตลาดเป็นที่รวมของผลผลิตจากรั้วนา และสินค้าในกระบวนการผลิต การแลกเปลี่ยน ซื้อขายทำให้โอกาสได้บริโภคสินค้าผลผลิตกระทำได้อย่างกว้างขวาง

ในฐานะศูนย์กลางของพระราชอาณาจักรที่เป็นที่ศูนย์รวมของการบริหาร รูปแบบทางวัฒนธรรม และการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจการค้า กิจกรรมหลักทางการผลิตจะไม่เกิดขึ้นภายในกำแพงเมือง แต่เมืองเป็นแหล่งดึงดูดทรัพยากรจากส่วนต่าง ๆ ในปริมณฑลรอบนอก โดยมีตลาดใหญ่ซึ่งเป็นที่รวมการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจจะอยู่บริเวณปากคลองสายสำคัญ ๆ เช่น ที่ปากคลองบางหลวง มีตลาดน้ำ "แพแขกที่แปลกเพศ ชายเครื่องเทศเครื่องไทยได้ใช้สอย"¹⁹² ที่ปากคลองบางกอกน้อย "ตลาดแพแลตลอดเขาทอดพวน แลแต่ลั่นเรือตลาดไม่ขาดคราว"¹⁹³

¹⁸⁸ Raffles, Sir Thomas Stamford, ed. The Mission to Siam and Hue..., p.114.

¹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

¹⁹⁰ กรมศิลปากร, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพ, หน้า 37.

¹⁹¹ "ประวัติเจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์," หน้า 10.

¹⁹² กรมศิลปากร, ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 455.

¹⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 394.

เป็นตลาดน้ำชาย"แพร่ผ้าสารพัดสีม่วงทอง ทั้งสิ่งของชาวเหลืองเครื่องสำเภา"¹⁹⁴ ที่ปากคลอง
โอง่าง "เชิงเลนเปนตลาดสล้าง หลักเรือ โอง่างบ้างอิดเกลือ เกลื่อนกลุ่ม"¹⁹⁵ ใน
คลองแยกของคลองบางหลวงซึ่งเป็น "คลองเล็ก ล้วนบ้านเจ๊กชายหมอยู่อักโข"¹⁹⁶ "ในลำคลอง
บ้างก็ร้องขายขนม ทั้งกล้วยลัมหลายอย่างต่างจัดสรร เทียวเร่ร้องก้องเสียงสำเนียงครัน ทั้ง
หวานมันแม่เอ้อย่าเฉยไป"¹⁹⁷

ทุกเดือนกุมภาพันธ์ มีนาคม และในช่วงต้นของเดือนเมษายน เรือสำเภาจากไหหลำ
กวางตุ้ง ฉะโจว อามอย 닝โป เกียงหนาน และเมืองอื่น ๆ เข้ามาทอดจอดลำจำหน่ายสินค้า
และบรรทุกสินค้าออกกลับไปในราวปลายเดือนพฤษภาคม มิถุนายนและกรกฎาคม¹⁹⁸

การค้าสำเภาที่เพิ่มปริมาณการค้าอย่างเฟื่องฟูในสมัยรัชกาลที่ 2 เปิดโฉมหน้าให้กับ
กรุงเทพในฐานะเมืองท่าทางการค้า

ในเวลาครอเปิดเข้ามา เป็นเวลากำลั้งฤดูสำเภาเข้า ว่ามีเรือสำเภา
จอดอยู่ในแม่น้ำประมาณ 70 ลำ ขนาดตั้งแต่บรรทุกได้ 1,600 หาบขึ้นไปจน
ถึง 15,000 หาบ และสืบสวนได้ความว่าเป็นเรือหลวง 2 ลำ เป็นเรือของ
เจ้านาย และข้าราชการไทยประมาณ 20 ลำ นอกจากนั้นเป็นเรือของพ่อค้า
ครอเปิดได้สืบจำนวนเรือที่ไปค้าขาย และจำนวนสินค้าลงไว้ในรายงานดังนี้
ไปค้าขายที่เมืองกินตั้งปีหนึ่ง 8 ลำ สินค้ารวมหนักประมาณ 87,000 หาบ
ไปค้าขายที่เมืองไหหลำเรือขนาดย่อม 40 ลำ สินค้ารวมหนักประมาณ
112,000 หาบ

ไปค้าขายที่เมืองอกเกียน เมืองเสเกียง เมืองกวางหน่า 32 ลำ สินค้า

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

¹⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 214.

¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 456.

¹⁹⁷ กรมศิลปากร, นิราศของสุนทรภู่ (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2527), หน้า
277.

¹⁹⁸ Charles Gutzlaff, Journal of the Three Voyages. . ., p. 53.

รวมหนักประมาณ 304,000 หาบ

ไปค้าขายที่เมืองเบเตเวีย 3 ลำ สินค้ารวมหนักประมาณ 22,500 หาบ

ไปค้าขายที่เมืองมะละกาและเกาะหมาก 5 ลำ สินค้ารวมหนักประมาณ
25,000 หาบ

ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์เรือขนาดย่อม 27 ลำ สินค้ารวมหนักประมาณ
4,500 หาบ

เรือเมืองนครศรีธรรมราชไปค้าขายเมืองจีน 2 ลำ สินค้ารวมหนักประ
มาณ 4,000 หาบ

เรือจากกรุงเทพฯ ไปค้าขายเมืองไซ่ง่อนและเมืองญวน 18 ลำ สินค้า
รวมหนักประมาณ 15,300 หาบ¹⁹⁹

คาร์ล กุตซลาฟ (Karl Gutzlaff) มิชชันนารีชาวเยอรมันซึ่งเข้ามาทำงานด้าน
ศาสนาในกรุงเทพต้นรัชกาลที่ 3 เข้ามาครั้งแรกในปี พ.ศ. 2371 เมื่อเดินทางออกไปแล้วได้
กลับมาในปี พ.ศ. 2373 ประมาณจำนวนเรือสำเภาค้ากับเมืองจีนในช่วงเวลานั้นว่ามีประมาณ
80 ลำ ส่วนหนึ่งเดินทางไปยังแถบทะเลเหลือง (Yellow sea) บรรทุกเอาน้ำตาล ไม้ฝาง
หมาก ไปกับเรือ²⁰⁰ เรือพวกนี้เรียกว่าเรือหัวขาว เป็นเรือที่ต่อในเมืองไทยมีระวางระหว่าง
290-300 ตัน ผู้ควบคุมเรือเป็นชาวเงาโจวจากท้องถิ่นทางตะวันออกของกวางตุ้ง เจ้าของเรือ
เกือบทั้งหมดเป็นคนจีนที่เข้ามาพำนักอยู่ในเมืองไทยและเป็นของขุนนางไทย

ปริมาณการค้าที่เพิ่มขึ้นระหว่างเมืองท่าของจีนกับกรุงเทพฯ ทำให้กรุงเทพฯ เป็นตลาด
ใหญ่สำหรับการซื้อขายสินค้าจีนมากกว่าด้านอินเดีย ที่กุตซลาฟระบุว่าไม่สู้สำคัญเท่า มีเรือเพียง

¹⁹⁹ เรื่องอังกฤษเข้ามาทำสัญญากับไทย, "ประชุมพงศาวดาร ภาค 55, (กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 13 - 14.

²⁰⁰ Charles Gutzlaff, Journal of the Three Voyages . . ., p.53

30-40 ลำที่เดินทางเข้ามายังกรุงเทพในช่วงปี²⁰¹ แม้ว่าตลาดกรุงเทพมิใช่ตลาดบริโภคสินค้าโดยตรง โดยเล่นบทบาทกลางทางผ่านของสินค้าไปยังตลาดอื่น เช่น ตลาดยุโรป แต่ก็ยังเป็นโอกาสสำหรับชาวเมืองที่ได้สัมผัสกับบรรยากาศความคึกคักทางการค้าต่างประเทศที่มีสินค้าแปลกใหม่มากมายที่ "สวยงามและเป็นของเล่นจริง ๆ เช่นรถบรรทุกและรถลาก ซึ่งใช้โซลานเหมือนนาฬิกาแล้วก็จะวิ่งไปบนพื้นได้หลายนาทิจ. . ." ²⁰² นอกไปจากสิ่งของเครื่องใช้ทั้งของนุ่มเพื่อยและของใช้ในชีวิตประจำวันอื่น ๆ เช่น สมุดเขียนหนังสือ ลูกเต๋าและไพ่ ขนมหวานของดองของแห้ง วัสดุตกแต่งบ้านอาคารสถานที่ วังและวัด ดอกไม้เทียม ดอกไม้ลายประดับ ทองคำเปลว รูปและกระดาน²⁰³ หรือแม้แต่ผ้าแพรพรรณที่ชาวตะวันตกบางคนเห็นว่าขายไม่ค่อยได้ในกรุงเทพ เนื่องจากที่นี่ไม่มีความสนใจเรื่องการแต่งกาย²⁰⁴ ก็ยังปรากฏว่ามีเข้ามาจำหน่ายในตลาดกรุงเทพในจำนวนไม่น้อย ในสมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่ง "แพรผ้าลายชายถูกไปทุกสิ่ง พวกชายหญิงนิยมสมประสงค์ นุ่งลายอย่างกางเพลาะเที้ยวเหยาะยง จนนุ่งลงทำงานการนิคม"²⁰⁵ สินค้าบางประเภทที่ชายถูกเปิดช่องทางให้คนในสังคมได้บริโภค ซึ่งการ "นุ่งลายอย่างกางเพลาะ" ไม่ใช่การนุ่งห่มปกติของชาวบ้านทั่วไป เมื่อสินค้าจับจ่ายได้ง่ายดายขึ้นก็อาจมีสินค้าบางตัวจากสำเภาก็เช่น ผ้า สามารถยึดครองพื้นที่ตลาดและหลายการผลิตพื้นเมืองไปได้ไม่ยาก รสนิยมเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ทำให้ความแพร่หลายของสินค้าต่างประเทศเป็นไปอย่างรวดเร็ว

²⁰¹ *ibid.*

²⁰² กรมศิลปากร, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพฯ, หน้า 157.

²⁰³ เจนนิเฟอร์ คushman, การค้าทางเรือสำเภาจจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์, แปลโดย ชินจิตต์ อัมไพพรรณ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 75.

²⁰⁴ กรมศิลปากร, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพฯ, หน้า 158.

²⁰⁵ ประชุมเพลงยาว, หน้า 373.

ผลกระทบของการเข้ามาของสินค้าแปลกใหม่ ทำให้คนในสังคมมีโอกาสในการเลือกสรร โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นสูงที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและสิทธิอิทธิพลมากน้อยตามลำดับของสถาบารรดาศักดิ์ตำแหน่งหน้าที่ราชการ การเลือกสรรและรสนิยมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องโต้ตอบกัน นั่นคือ รสนิยมเป็นตัวกำหนดการเลือกสรร และในบางโอกาสของกลุ่มคนในสังคมบางฐานะการเลือกสรรมาจากการกำหนดทางรสนิยมจากคนกลุ่มอื่น

ชีวิตในชุมชน

รัฐต้องรับภาระดูแลหมู่บ้าน โดยเฉพาะทางเศรษฐกิจสำหรับการการอพยพและตั้งหมู่บ้านใหม่ การเลี้ยงดูในช่วงที่หมู่บ้านยังไม่สามารถเลี้ยงตัวเองและปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมในระยะแรกได้ รัฐบาลต้องจ่ายข้าว อาหาร เครื่องใช้ เครื่องมือ และวัสดุสร้างที่พักอาศัย เช่น ไม้ จากมุงหลังคาสำหรับไพร่อพยพแต่ละกลุ่ม²⁰⁶ รัฐต้องการเลี้ยงดู "จ่ายข้าวให้กินปีหนึ่งปีเสศ"²⁰⁷ อย่างน้อยต้องเป็นช่วงเวลาก่อนที่ชุมชนนั้นจะสามารถเลี้ยงตัวเองได้ ซึ่งคงจะไม่ต่ำกว่าปีหรือ 2 ปี

การตั้งชุมชนในลักษณะ เป็นหมู่บ้านของกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างทางเชื้อชาติวัฒนธรรมโดยส่วนใหญ่จะอยู่เป็นกลุ่มนอกเขตกำแพงเมืองดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น หมู่บ้านมอญที่สามโคก ปากเกร็ด พระประแดง หมู่บ้านเขมร ญวน ที่สามเสน หมู่บ้านทวายที่คอกกระบือ หรือหมู่บ้านอิสลาม ตามแนวคลองแสนแสบ บางกะปิ กลุ่มชาวนาลาวที่ส่งออกไปตั้งทำนาในพื้นที่คลองแสนแสบสมัยรัชกาลที่ 4 ในปี พ.ศ. 2404²⁰⁸ และกลุ่มชุมชนอื่น ๆ ที่กระจายไปในเขตเมือง

นอกจากอาชีพด้านฝีมือที่เป็นความชำนาญเฉพาะกลุ่ม สมองความต้องการของสังคมเมือง การผลิตเพื่อซื้อขายและแลกเปลี่ยน เช่น เครื่องปั้นดินเผา ของมอญ งานหล่อโลหะของชุมชนชาวเหนือ และคนจีน เครื่องถมเงินถมทองชาวนครฯ มีด และงานหัตถกรรมของลาว ยังมีชาวกรุงเทพฯมีจำนวนไม่น้อยที่ยังชีพด้วยผลผลิตทางเกษตรที่ต้องอาศัยเวลาในระยะแรก เช่นการ

²⁰⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1177 เลขที่ 14 และจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 เลขที่ 55.

²⁰⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 หมวดปกิณณกะ ภาค 2, (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์ 2512), หน้า 35.

²⁰⁸ หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 6.

ทำนา แม้จะมีการบุกเบิกที่นา พื้นที่อุดมสมบูรณ์สำหรับการเพาะปลูกข้าว จากบทความเรื่องทำนาของกรมหลวงพิชิตปรีชากร กล่าวถึงขั้นตอนการเตรียมที่นาในเขตกรุงเทพฯ

. . . เป็นที่ริมห้วยหนองหรือที่ลุ่มน้ำ ซึ่งมีอยู่ตามทุ่งชายทะเล นาที่ในท้องร่องสวนข้างบางล่างเหล่านี้ปีแรกทำปีสองยังไม่ต้องทำนินใด นอกจากหวดตายต้นอ้อแซม ในเวลาที่น้ำมากท่วมที่หนอตันไม้ต้นหญ้าที่ขึ้นมาใหม่ไม่ทันพ่นน้ำได้ก็เน่าตายไปไม่ขึ้นได้. . . พอหญ้าเน่าดีก็จ้างวัวเหยียบขี้หญ้าเน่าให้เป็นปุ๋ย โลกกลับพลิกเลน แล้วทำได้²⁰⁹

ช่วงเวลาปีแรก หรือปีที่ 2 ซึ่งต้องรอเนื้อดินให้เหมาะสมสำหรับการทำนา แม้ว่ากรมหลวงพิชิตปรีชากรผู้พิมพ์เป็นผู้ที่เติบโตอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่หากพิจารณาขั้นตอนการเตรียมการที่ปรากฏในบทความนี้ซึ่งมิได้ใช้เครื่องทุ่นแรงหรือเทคโนโลยีที่ก้าวหน้ากว่ายุคสมัยก่อนหน้า ประกอบกับพื้นที่กรุงเทพฯ บุกเบิกเป็นที่นาในบางแห่งอาจเป็นทุ่งในลักษณะดังกล่าว ก็อาจมีบางแห่งที่เป็นทุ่งที่มีไม้ใหญ่เหมือนดังที่ปรากฏในบางพื้นที่ที่ยังรกร้างของกรุงเทพฯ และฟากธนบุรีปัจจุบัน ซึ่งการก่อสร้างที่นาในพื้นที่เช่นนี้จะต้องขุดขุยยากและเสียเวลาไปมากกว่าหนึ่งปีหรือสองปี

การบุกเบิกที่นาในสมัยแรกก่อตัวของหมู่บ้านในกรุงเทพฯ เป็นไปด้วยการส่งเสริมจากรัฐบาล เนื่องจากการขยายตัวของชุมชนใหม่ แต่กระนั้นการพลิกพื้นดินเพื่อเตรียมทำนาคงไม่สะดวกนัก ดังนั้นจึงมีกรณีวิวาทเรื่องแย่งที่นากันในปี พ.ศ. 2354 รัฐต้องสั่งให้มีการรังวัดออกตราจองที่ดิน เพื่อควบคุมความวุ่นวายที่อาจจะขยายผลต่อไปได้ ราษฎรที่ได้โฉนดตราแดงจากข้าหลวงผู้รังวัดมีสิทธิในที่นา ผู้บุกรุกทำนาจะถูกข้าหลวงเสนาขับไล่²¹⁰ แต่ก็จะต้องบอกเวนคืน "เมื่อเทศกาลทำนาเสนาจะได้ให้ผู้อื่นทำต่อไป"²¹¹

²⁰⁹ "เรื่องทำนา," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, 1:176.

²¹⁰ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173, หน้า 37-40.

²¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

ผลประโยชน์ตอบแทนที่รัฐเรียกร้องจากเจ้าของนาหรือชาวนา ในสมัยรัชกาลที่ 2 กำหนดให้นาในแขวงกรุงเทพฯ . . . สามโคก เมืองนนท์ ต้องนำข้าวในรูปอากรค่านาไปส่งที่ฉางหลวงกรุงเทพฯ ไร่ละ 2 ถัง และข้าวจัดซื้อที่รัฐบังคับให้ชาวนาขายอีกไร่ละ 2 ถัง รวมเป็น 4 ถัง²¹² การส่งอากรข้าวในเขตกรุงเทพฯ จ่ายเป็นข้าว แต่ในหัวเมืองบางแห่งเรียกเก็บเป็นเงินในราคาไร่ละ 1 สลึงแทน²¹³

แต่ก็มีกรณีผ่อนปรนในการเก็บอากรข้าวและข้าวจัดซื้อให้แก่

ลาว เขมร พม่า กระแซ แลรามัญใหม่เข้าสู่พระบรมโพธิสมภาร ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ แขวงกรุงเทพฯ เมืองนนท์ สามโคก กรุงเก่า สระบุรีเป็นอันมาก. . . ถ้าตั้งกองโคกกระบือให้ผู้คนทาสในเรือนทำนั้น รั้งวัดให้มีโฉนดตราแดงไว้ ถ้าผู้มีชื่อเข้าขี้นมาทำ ให้เอาข้าวค่านา ข้าวจัดซื้อแก่ผู้ทำ²¹⁴

พันธุ์ข้าวที่ใช้เพาะปลูก มีทั้งข้าวหนักหรือข้าวนาปี ใช้เวลาประมาณ 6 เดือนเก็บเกี่ยวเป็นพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่และน้ำในภาคกลาง

. . . ทำได้แต่ในเนื้อนาที่มีน้ำบริบูรณ์นาน ลื่นฝนแล้วก็ได้นำท่าท่วมต่อไปจนถึงกำหนดข้าวสุกจึงลั่นน้ำ เกียวได้ต่อเดือน 3 เดือน 4 ข้าวอย่างนี้มีผลมารวงใหญ่ข้าวพืชเมล็ดเด็ยก็แตกกอออกไปแต่ 10 ต้น ถึง 20 ต้น ก็มี เพราะมีเวลาแต่งตัวองงามนาน เมล็ดข้าวใหญ่รสก็ดี. . .²¹⁵

นอกจากการเตรียมพื้นที่สำหรับการทำนาในนาลุ่ม ในสองปีแรกเป็นช่วงรอสภาพดินให้วิธีการเพาะปลูกในสภาพดินฟ้าอากาศ ตลอดจนพันธุ์ข้าวน่าจะเป็นเรื่องที่คนเมืองกรุงเทพฯ ที่เพิ่งอพยพจากหัวเมืองที่มีความแตกต่างทางภูมิศาสตร์และประสบการณ์การเพาะปลูกคงจะต้องปรับตัว

²¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-40.

²¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

²¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²¹⁵ "เรื่องทำนา," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, 1:158.

ในเวลาที่จะอาจจะยาวนานกว่านั้นไปอีก โดยเฉพาะในพื้นที่นาดอนที่มีความคุ้นเคยกับการทำนาตามเงื่อนไขสภาพพื้นที่แตกต่างไปจากความรู้ความเชี่ยวชาญในข้าวนาภาคกลางลุ่มแม่น้ำ และพันธุ์ข้าวที่ใช้เพาะปลูกเป็นข้าวกลางปี 4 เดือนเก็บเกี่ยว แต่ผลผลิตค่อนข้างต่ำ อาศัยระยะเวลาปรับตัวกับความรู้ประสบการณ์ใหม่ในการทำนาเพื่อผลผลิตที่เพิ่มขึ้น

ชาวเมืองส่วนใหญ่กินข้าวเจ้า คณะทำงานพจนานุกรมอักษราริธานศรึบที่ของบริดลีย์ให้คำอธิบายว่า ข้าวเจ้าเป็นข้าวกระด้างที่พวกชาวเมืองกินอยู่ทุกวัน²¹⁶ สำหรับข้าวเหนียวอาจจะยังใช้เป็นอาหารหลักของคนในบางกลุ่มวัฒนธรรมในสังคมเมืองหลวง การเตรียมจัดเลี้ยงคนทำงานก่อสร้างวัดอรุณราชวรารามในปี พ.ศ. 2386 ได้มีการหุงข้าวเหนียวเลี้ยงด้วย²¹⁷ แต่หลังจากนั้นยังไม่พบการหุงข้าวเหนียวเพื่อแจกเลี้ยง "การกินอยู่ทุกวัน"ของชาวเมืองในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงอาจจะแสดงว่าไม่น่ามีข้าวเหนียวอยู่ในอาหารหลักประจำวันอย่างเป็นทางการของคนกรุงเทพฯ

ก่อนและจนถึงปลายของอยุธยา พื้นที่ในเขตภาคกลางปัจจุบันเคยเป็นที่นาทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ในสัดส่วนอย่างต่ำครั้งต่อครั้ง เมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์พื้นที่นาข้าวเหนียวอยู่ห่างออกไปในหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองทางล้านนา เมื่อคราวยกทัพปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์อัคราชการแจ้งลงมาเมืองหลวงเรื่องเสบียงอาหาร บอกว่าในเขตตั้งแต่เวียงจันทน์ถึงนครราชสีมาแต่ข้าวเหนียวไม่มีข้าวเจ้า²¹⁸ การเปลี่ยนแปลงและการขยับพื้นที่นาของข้าวเหนียว-ข้าวเจ้า อาจพิจารณาได้ใน 2 ปัจจัย

²¹⁶บริดลีย์, อักษราริธานศรึบที่, (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 72.

²¹⁷ประวัติวัดอรุณราชวราราม, (พระนคร:ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา, 2521), หน้า 150.

²¹⁸หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1189 เลขที่ 10 ก.

1. เศรษฐกิจส่งออก ข้าวเจ้าเป็นสินค้าตัวสำคัญสำหรับส่งไปยังต่างประเทศที่เพิ่มปริมาณมากในสมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมา แต่เทคนิควิทยาในการเพิ่มผลผลิตและบุกเบิกที่นาในยุคสมัยไม่รวดเร็วและกระทำได้อย่างกว้างขวางแม้จะมีการเชิญชวนด้วยกำหนดบทบัญญัติที่ให้การคุ้มครองแก่ผู้ก่อสร้างที่ทำนาใหม่ นาข้าวเหนียวเดิมที่หายไปจากแผนที่ในช่วงเวลานี้คงถูกแทนที่ด้วยข้าวเจ้า ซึ่งการส่งออกข้าวยังคงดำเนินอยู่ตลอดมาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

2. ปัจจัยทางวัฒนธรรม การบริโภคข้าวเจ้าเป็นความเคยชินของกลุ่มชนชั้นนำในเมืองหลวง แม้ว่าคุณค่าทางโภชนาการไม่แตกต่างกัน แต่การเลือกข้าวเจ้า"กินอยู่ทุกวัน" เป็นการบอกความแตกต่างในสาระสำคัญของวิถีชีวิตประจำวัน หากพิจารณาจากกลุ่มที่ถูกอพยพเข้ามา ทั้งผู้ที่เคยอยู่ในวัฒนธรรมข้าวเหนียวในพื้นที่ทางเหนือและหัวเมืองล้านช้าง จะต้องมีการปรับตัวด้านพฤติกรรมกรรมการบริโภคด้วยวัฒนธรรมของมูลนายครอบงำ ในเมื่อการกินข้าวเจ้าเป็นการแสดงออกถึงท่าทีของผู้มีฐานะเหนือกว่าทางสังคม เช่นที่ผู้อยู่ในเมืองจะวางบทบาทของตัวได้ การปรับตัวด้วยการเปลี่ยนแปลงอาหารหลักประจำวันเป็นตัวอย่างหนึ่งของกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมของราชสำนักกับหมู่บ้าน

ชาวตะวันตกส่วนใหญ่มักจะวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมกรรมการบริโภคของคนในสังคมไทย เมื่อได้พบเห็นจานกับข้าว โดยเฉพาะของชาวบ้านที่มักจะประกอบไปด้วยปลา ทั้งสดแห้ง เค็ม และปลาร้า²¹⁹ เกลือ เครื่องเทศ ซึ่งถูกมาก²²⁰ การสำรวจความเป็นอยู่อาหารการกินของชาวนาในเมืองไทยโดยซิมเมอร์แมน ในปี พ.ศ. 2473 พบว่าครอบครัวชาวนาไม่มีใครได้รับประทานไก่มากกว่า 3 ตัวและไข่มากกว่า 24 ฟองในแต่ละปี²²¹ กรุงเทพฯเมื่อร้อยปีก่อนหน้าคงไม่แตกต่าง

²¹⁹ อาเดรียง โลเนย์, สยามและคณะมิสชันนารีฝรั่งเศส, แปลโดย ปทุมรัตน์ วงศ์ดนตรี, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2528), หน้า 27.

²²⁰ เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 128.

²²¹ คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน, การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม, แปลและเรียบเรียงโดย นายชิม วีระไวทยะ, เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 2/013, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525), หน้า 153.

ต่างไปจากนี้ ดังนั้นแม้ว่าอักษราริธานศรับท์ของคณะหมอบรัดเลย์จะให้รายชื่ออาหารคาวไว้ไม่น้อย บ่งบอกถึงการกินอยู่ของคนในเมือง มีทั้งประเภทแกง²²² เช่น แกงกะทิ แกงกะทือที่ใส่หัวกะทือกับปลาไหล แกงไก่ แกงข้าวใส่เนื้อปลาหรือเป็ดไก่ แกงช่อม แกงต้มโคล้ง แกงต้มช่อม แกงถั่วใส่ปลาสด แกงเนื้อ แกงเต่า แกงแตงกวา แกงต้มเค็ม แกงต้มขิง แกงหมู แกงเป็ด แกงบวนใส่ตับหมู แกงอวยที่ปรุงด้วยเครื่องทำน้ำยามิพริกขิงดีปลีกะทือไพล ใส่ปลาบั้งเล็กน้อย แกงเลียง แกงจืด แกงอ่อมใส่ปลาดุก ประเภทผัด ได้แก่ ผัดหมู พวกดัด มีต้มแจ่ว เป็นแกงอย่างหนึ่งรสเปรี้ยว ๆ เค็ม ๆ ปรุงโดยใช้ปลาสดต้มในน้ำปลากับซุ่มมะขามใส่น้ำตาลเล็กน้อย

อาหารในกลุ่มต่างวัฒนธรรม มีแกงร้อนที่ดูท่าจะเป็นแกงของจีนที่มีทั้ง"หมูเป็นไก่ปลิงทะเลปลาหมึกกุ้งเส้นเต้าหู้ก๋วยจั๊บกาดกุ้งใส่ด้วยกัน แล้วเอาเครื่องใส่ด้วยต้มกินร้อน ๆ"²²³ กับข้าวของจีนอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏในอักษราริธานศรับท์ คือ หอง หองเป็ด "กินกับข้าวรสหวาน ๆ ไท้ก็ทำกินบ้าง"²²⁴ ผัดหมี่ที่ระบุว่า เป็นของชาย²²⁵ มีโรงหมี่ของคนจีน²²⁶ หมี่เป็นอาหารแห่งของคนจีน ในสมัยอยุธยามีคนจีนทำเส้นหมี่ขายในตลาดของกรุงศรีอยุธยา²²⁷ เข้าใจว่าน่าจะเป็นหมี่ที่ทำจากข้าวเจ้า มากกว่าหมี่เหลืองที่ประกอบขึ้นจากแป้งข้าวสาลีและไข่ ซึ่งในกรุงเทพฯ สมัยต้นรัตนโกสินทร์ไม่มีข้าวสาลี เมื่อเทาเซนต์ แฮร์ริส (Townsend Harris)²²⁸ เข้ามาติดต่อทำสัญญาทางการค้ายังต้องนำแป้งข้าวสาลีสำหรับปรุงอาหารติดตัวมาด้วย

อาหารของมอญก็ไม่แตกต่างจากในครัวที่ชาวตะวันตกและในอักษราริธานศรับท์ได้ระบุไว้สัก

²²² หมอบรัดเลย์, อักษราริธานศรับท์, หน้า 31-32.

²²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

²²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 759.

²²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 436.

²²⁶ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, อิเหนา, หน้า 1097.

²²⁷ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง," หน้า 57.

²²⁸ บันทึกรายวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส, แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 21.

คือมีแกง(คะ) เครื่องจิ้มจำพวกปลาร้า(อะ ร็อก) ปลาร้านี้มี 2 จำพวก คือปลาร้าตัว(กะ อะ ร็อก) และปลาร้าแหลก(ตัด อะ ร็อก) วิธีทำปลาร้าตัวคือ เอาปลาใส่เกลือหมักไว้ 1 คืน เอาน้ำออกเทใส่กระจาด แล้วคั่วข้าวสารให้เหลืองเอามาคลุกเคล้ากับปลา เอาอัดใส่ไหให้หมดกลิ้งควาน นานประมาณ 3 - 4 เดือน . . . ส่วนปลาร้าแหลกหรือ ร็อก อะ ร็อก เอาปลามาขยอก ๆ ให้เกลือต้อออก แล้วหมักทิ้งไว้พอมีกลิ่น เอาน้ำออก แล้วใส่เกลือ ตากพอให้หมาด ๆ ใส่ครกตำจนแหลก อัดใส่กระปุก ทานได้นานหลายเดือน เวลารับประทาน เอามาหลน ใส่พริกเผา หอมเผา(หรือจะใส่กระเทียมเผาก็ได้) ปลาอย่าง ไส้มะนาว (หรือส้มมะขามแทนก็ได้) รับประทานกับผักเคียง . . .

ในงานบุญของคนมอญ มักเห็นอาหารจำพวกแกงหรือ คั่วะ มาก เช่น แกงส้ม แกงบอน แกงขี้เหล็ก แกงกะทิต่าง ๆ . . .

ส่วนแกงส้มนั้น ใช้เครื่องแกงและใส่ผักอย่างไทย แต่แกงส้มของมอญใส่กระชาย ผิวมะกรูดด้วย ผักที่คนมอญนิยมและถือเป็นยอดอาหารมี ลูกมะตาด(อะ เป้อ้า) ซึ่งมีเฉพาะในเดือน 8 เดือน 9 ลูกขาว ๆ เป็นกลีบ ๆ ผลเท่ากำปั้นมือผู้ใหญ่ เวลาสับจะมีเมือกมาก กระเจียบผัก(บอ กะ ตาด) และ อะ เจ็บ . . . อีกอย่างหนึ่งที่นิยมมาก ลูกมะลิ้น(อะ ลีอด) ขนาดและลักษณะคล้ายลูกมะยม สีเขียวก่อนแกงต้องตำกับข้าวสารให้แหลก มีรสออกเปรี้ยวนิด ๆ และเป็นเมือกหน้อย ๆ แกงใส่ หมู กุ้ง ปลา เนื้อ ได้ทั้งนั้น. . .²²⁹

อาหารของมอญที่ยกมาข้างต้นแม้จะเป็นข้อมูลที่ได้จากคำบอกเล่าของคนมอญในยุคปัจจุบัน แต่คงไม่ห่างไกลจากครัวมอญในร้อยกว่าปีก่อนหน้า เพราะเป็นอาหารในงานบุญซึ่งน่าจะคงไว้ตามประเพณี นอกจากแกงหรืออาหารที่ถูกลิ้มไปแล้ว เช่น แกงลูกโยน(คะ อะ เกร) แม้แต่คนมอญที่อายุรุ่น 60 ปีขึ้นไปได้ยืนยันแต่ชื่อหรือทราบวิธีทำเพียงบางขั้นตอน คือเอาเนื้อปลามาโขลกแล้วปั้นเป็นก้อน ๆ โดยใช้ส้มมะขามแตะที่มีเวลาปั้น และใส่ข้าวคั่วให้ขึ้น²³⁰

²²⁹ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, "อาหารการกินของมอญ," เมืองโบราณ 10 (กรกฎาคม-กันยายน 2527):66.

²³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พฤติกรรมกรการบริโภคเป็นส่วนหนึ่งที่สัมพันธ์กับระบบชีวิตของคนในสังคมไม่ว่าจะเป็นยุคสมัยใด ในขณะที่เดียวกันอิทธิพลจากสภาพแวดล้อมเป็นตัวผลักดันและสร้างพฤติกรรม ในรายงานของซิมเมอร์แมนได้ระบุถึงการแพร่ของโรคระบบทางเดินอาหาร โรคบิดและพยาธิลำไส้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคมประเทศสยาม โดยเฉพาะในหน้าแล้งปัญหาเรื่องน้ำดื่มยิ่งทำให้โรคกระจายออกไป การรักษาโรคบิดทำได้วิธีเดียวคืออาศัยภูมิต้านทานของคนไข้ อาการเจ็บป่วยที่อยู่ในอันดับต้น ๆ ไม่แพ้กันคือท้องผูก ยาปิดยารุนเป็นยาพื้นบ้านที่ใช้ในการระบาย ต้นเหตุของโรคทั้งสองขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมการกินอยู่ของคนในสังคม ความทุกข์ทรมานจากความเจ็บป่วยต้องพึ่งพาการเยียวยาจากผู้ที่ฝึกฝนทางการแพทย์ในแบบแผนที่ถ่ายทอดด้วยการสั่งสมประสบการณ์การเรียนรู้ที่สืบต่อจากอดีต ความไม่รู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ทำให้เป็นเรื่องที่อยู่ไกลเกินความเข้าใจถึงสาเหตุและการพยากรณ์โรคในยุคสมัยนั้น

ข้อสังเกตของชาวตะวันตกในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 มักจะเพ่งเล็งไปยัง "เชื้อโรค" เป็นตัวสาเหตุของโรคและความตาย โรคปวดตามข้อที่พรากรชีวิตนายสมิธแห่งพาร์สส์²³¹ หัวหน้าเสมียนของฮันเตอร์พ่อค้าชาวอังกฤษที่เข้ามาค้าขายที่กรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เชื่อว่่ากันว่า เพราะความชื้นและกลิ่นไม่ดีจากแพ เพราะอยู่ติดน้ำจนเกินไปนั้นยังขึ้นมาได้ถึงบนแพ ไม่ว่าเราจะปูพื้นปูพรมให้ดีเพียงใดก็ตาม ตัวไม้ไผ่ที่ทำเป็นลูกบวบจะแข็งแรงอย่างไร หรือจะมีหน้าต่างหลาย ๆ บานจนลมพัดเข้าออกไปดี จนทำให้ภายในแห้งและบริสุทธิ์ ถึงกระนั้นก็ดีทำให้สุขภาพของผู้อาศัยเสื่อมลงทุกวัน ๆ ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่่าเป็นเพราะเหตุต่าง ๆ เหล่านี้ค่อย ๆ พอกพูนขึ้นทุกทีตามธรรมชาติ ฉะนั้นผู้ที่อาศัยอยู่ตามลำน้ำ เช่นนี้จึงได้รับผลคือได้รับเชื้อโรคไม่เร็วก็ช้า²³²

สุขภาพและการรักษาโรค

ทอมลินได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับอาการและโรคที่คนใช้ส่วนใหญ่มารับการรักษา เมื่อเขาและกุซลาฟ มิซชันนารีโปรเตสแตนต์สองคนแรกที่เดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2471 เพื่อทำ

²³¹ กรมศิลปากร, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพฯ..., หน้า 72.

²³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

งานด้านศาสนา และรักษาโรคแจกยาเป็นการเรียกร้องความสนใจนั้น อาการและโรคที่พบบ่อยได้แก่ อาการข้ออักเสบ อาการเลือดออกตามไรฟัน ปวดขา โรคท้องร่วง เป็นบิด อาการบวมน้ำปวดเอว, หลัง โรคผิวหนัง²³³ ในขณะที่คนไข้ของหมอบรัดเลย์แพทย์มิชชันนารีที่เข้ามาทำงานเผยแผ่ศาสนาภายหลังที่ลงคนนี้กลับไป ได้ระบุว่าคนไข้ส่วนใหญ่เป็นโรคเกี่ยวกับตา²³⁴ อาการและโรคของผู้คนในสังคมไทยตามที่ทอมลินกับบรัดเลย์ได้แจ้งไว้นี้ เป็นการบ่งบอกถึงสุขภาพของคนในกรุงเทพฯและหัวเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

นอกจากภาวะอาการและโรคที่คนกรุงเทพฯต้องประสบในสมัยนี้ ยังมีโรคระบาดและโรคติดต่อที่มีความรุนแรง เช่น การแพร่ระบาดของอหิวาต์ ไข้ทรพิษ ไข้จับสั่น กาฬโรค สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกรุงเทพฯได้เผชิญกับชะตากรรมที่น่ากลัวจากการระบาดของอหิวาต์ครั้งใหญ่ ถึง 2 ครั้ง ซึ่งตรงกับการระบาดของทั้งโลกด้วย คือในปี พ.ศ. 2363 และในปี 2392 ตามปกติแล้วโรคระบาดทั้ง 4 โรคมักจะมีผู้ป่วยในทุกปี มิได้มีการเจ็บป่วยในช่วงการระบาดใหญ่เท่านั้น ยกตัวอย่างจากสถิติระหว่างปี พ.ศ. 2477 - 2496 ในช่วงเวลา 20 ปีนี้ มีคนตายด้วยกาฬโรค 17 ปี จำนวน 380 คน ไข้ทรพิษมีคนตายใน 19 ปีและมีผู้ป่วยในทุกปี จำนวนคนตายมีถึง 16,860 คน และอหิวาต์มีคนตายใน 14 ปี จำนวน 23,222 คน²³⁵ จากสถิติดังกล่าวเมื่อย้อนกลับไปพิจารณาถึงความเสี่ยงของการเผชิญโรคและการระแวดระวังรักษา อีกทั้งความก้าวหน้าในการค้นพบยาและวิธีการรักษาที่ยุคสมัยของรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังไม่มีโอกาสได้รับวิทยาการทางวิทยาศาสตร์การแพทย์อย่างครบถ้วนและมีประสิทธิภาพ การแพร่ระบาดของโรคดังกล่าวน่าจะมีทุกปี มากบ้างน้อยบ้าง และเมื่อประจวบกับการระบาดใหญ่ทั้งโลกจึงมีคนตายและเจ็บในจำนวนมาก

²³³J. Tomlin, Missionary Journal Kept at Singapore and Siam, from May, 1830, to January, 1832, (Malacca: The Mission Press, 1832), p.32-41.

²³⁴George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. M.D., Medical Missionary in Siam 1835-1873, (Cleveland:Ohio,Multigraph Department of Pilgrim Church, 1936),p.26.

²³⁵กองสถิติสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, สถิติสาธารณสุข พ.ศ.2516-2517, หน้า 246-247.

การระบาดใหญ่ในปี พ.ศ. 2363 จึงมี

คนตายทั้งชาย หญิง คนที่ป่าช้าแลศาลาดินในวัดสระเกษ วัดบางลำภู วัดบพิตรพิมุข วัดประทุมคงคา แลวัดอื่น ๆ กายกันเหมือนกองฟืน ที่เผาเสียก็มากกว่ามาก แลที่ลอยในแม่น้ำลำคลองเกลื่อนกลาดไปทุกแห่ง จนพระสงฆ์ที่หนีออกจากวัด ศฤกษ์ก็หนีออกจากบ้าน น้าอเนจอนาถนัก ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่างรับประทานแต่ปลาแห้งพริกกับเกลือเท่านั้น น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ได้ อาเกียรณ์ไปด้วยซากศพ²³⁶

การระบาดในปี พ.ศ. 2392 คนตายมากกว่าปี พ.ศ. 2363 ²³⁷ การรักษาโรคในช่วงก่อนที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์การแพทย์จะเป็นที่เข้าใจของผู้คนในสังคม (วิทยาการดังกล่าวยังอยู่หลังจากที่บริดเลย์เดินทางเข้ามาสู่กรุงเทพในปี พ.ศ. 2378 ด้วย) อาศัยการพยากรณ์โรคและการรักษาตามความรู้ของผู้ที่ถูกเรียกว่า "หมอ" การรักษา มักจะเน้นเรื่องยาความรู้ทางการผ่าตัดเรียกได้ว่าไม่มีเลย นอกจากการใช้ยาอาจจะมีวิธีการอื่น ๆ เช่น การเสกเป่า เข้าเผือกเสกน้ำมัน งาดิบ น้ำมันประสานและอื่น ๆ สำหรับทา²³⁸

ไม่มีการถ่ายทอดความรู้อย่างเป็นระบบและแน่นอนในการเรียนรู้วิชาแพทย์ การจะเป็นหมอก็ทำได้ด้วยขอเข้าฝึกฝนกับอาจารย์คนใดคนหนึ่งโดยตรง แต่ละคนจะมีความถนัดเฉพาะทางตามความชำนาญ นอกจากหมอชาทั่วไป จึงมี หมอเด็ก หมอบาดแผล หมอผี หมอทรพิษรักษาพิษดาษที่ใช้ทั้งยา เวทมนต์และการรดน้ำมันต์ หมอดำแย หมอเสกเป่า หมอนวด เป็นต้น²³⁹

เมื่อมีคนไข้หมอก็จะถูกตามตัวไปดูไข้ หากตกลงรักษาก็ให้ตั้งขวัญข้าว มีข้าวสาร กล้วยหมากพลู เงินติดเทียนหกสลึง รวมกันใส่ภาชนะและให้เจ้าไข้เก็บเครื่องสมุนไพรมยามา หากไข้

²³⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 115-116.

²³⁷ "จดหมายเหตุไทร," ประชุมพงศาวดาร, 8:142.

²³⁸ "เรื่องแพทย์หมอ," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, 1:233.

²³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 234.

หายเร็วก็ส่งขวัญข้าว คือเอาของขวัญข้าวทั้งหมดให้หมอ พร้อมทั้งค้ายาอีกสามบาท แต่ถ้าใช้หนัก เจ้าของไข้เกรงหมอไม่รักษาเต็มทีก็มักจะให้รางวัลเพิ่มเติม บางครั้งหมอต้องค้างอยู่ที่บ้านคนไข้ เพื่อคอยระวังดูแลอาการ²⁴⁰

ด้วยอาการหาสมุฏฐานของโรคที่ไม่คำนึงถึงพยาธิสภาพของร่างกายและอวัยวะสักเท่าใด หรือบางทีก็ไม่ใส่ใจเลย การจัดสมุฏฐานมักจะแบ่งออกเป็น ชาติสมุฏฐาน คือการเปลี่ยนแปลงแปรปรวนของธาตุทั้ง 4 มี ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นหลัก และมีสมุฏฐานปลีกย่อยประกอบ คือ กตุมุฏฐาน คือสาเหตุความเปลี่ยนแปลงของดินฟ้าอากาศ อายุสมุฏฐาน พิจารณาจากอายุคนไข้ และกาลสมุฏฐาน คือ ช่วงเวลาที่ทำให้เกิดการกำเริบของโรคในแต่ละวัน และในส่วนรายละเอียดปลีกย่อยลงไปอีก คือ การพิจารณาที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค จากปถวีธาตุ ทำให้เกิดโรคได้ 20 อย่าง อาโปธาตุ 12 อย่าง วาโยธาตุ 6 อย่าง และเตโชธาตุ 4 อย่าง ด้วยคำอธิบายและวิธีการรักษาที่ค่อนข้างสับสนเมื่อเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์การแพทย์เข้าเปรียบเทียบ²⁴¹

การรักษาด้วยยาของหมอพื้นบ้านมักจะแก้ไขตามอาการมากกว่ารักษาที่ต้นเหตุ เช่น การรักษาดีกำเริบ

อนึ่งลักษณะดีกำเริบ ดีรั่ว ดีค่น ย่อมให้จักษุเหลือง จักษุเขียว อุจจาระปัสสาวะ เนื้อก็เหลือง ให้ใจน้อย มักโกรธมักขลาด เจรจาด้วยผี ละเมอเพ้อผกคลั่ง ไคล้ไหลหลง เพศดังนี้ให้เร่งยาฉับพลัน

ถ้ามีถอยล่วงเข้าตรีโทษได้ จะกลายเป็นลมอัมพาต ลมรathyกษ ลมวิหค กำหนดยามิต้อง 7 วันตาย

ถ้าจะให้ยาใช้ให้เอา หอมแดง รากขี้กาแดง รากสะอึก แก่นสน สมอไทย บรเพ็ด เสมอภาค สิ่งละตำลึง ต้ม 4 เอา 1 กินแก้กำเริบหายแล

ถ้ามีถอยให้เอาแก่นจันทร์ กรุงเขมา แก่นสน กะพังกะหมทั้งใบทั้งราก เสมอภาค ต้ม 4 เอา 1 กินหายแล

²⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 236.

²⁴¹ สูด แสงวิเชียร, "การแพทย์แผนโบราณของไทยที่สืบทอดถึงปัจจุบัน," คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล, หน้า 2.

ถ้าใช้น้ำให้ร้อนกระหายน้ำนัก เอาจันทร์ขาว ใบพลูแก่ ชิง ชันทศกร เสมอภาคทำเป็นจุกละลาย น้ำดอกไม้เป็นกระสาย ทั้งบดทั้งละลายกิน รำหัด พิมเสนด้วย แก้วร้อนแก้กระหายน้ำแล

ถ้ามีถอยให้เอาเปลือกมะรุ้ม ชมิ้นอ้อย พรรณผักกาด เสมอภาค น้ำดอกไม้เป็นกระสาย บดละลายกินแก้วร้อน แก้วกระหายน้ำหายแล

ถ้ามีถอยให้เอา น้ำอ้อยสด น้ำใบผักเป็ด พริกไทยรำหัดน้อยหนึ่ง กินแก้วร้อน แก้วกระหายน้ำหายแล

ถ้ามีถอยให้เอา ชานอ้อย กำยาน แก่นปุนกรักชีกากรมหม้อใหม่ใส่น้ำไว้ จึงเอาดินสอพองเผาให้สุกใส่ลงในหม้อน้ำนั้น ให้คนใช้กินเนื่อง ๆ แก้วร้อนแก้วกระหายน้ำหยุดแล²⁴²

การรักษาโรคในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในลักษณะนี้ทำให้ไม่มีความรู้ในการป้องกันกา
เกิดโรค นอกจากการแก้ไขตามอาการ เมื่อมีการระบาดของโรคติดต่อร้ายแรงในแต่ละครั้งจึงมี
ผู้คนล้มตายจำนวนมาก การขาดแคลนความรู้ความเข้าใจในการรักษาโรคทำให้ความหวังที่จะ
หายจากโรคต้องพึ่งพามอ มีทั้งหมอราชภูร์รักษาชาวบ้านทั่วไป มักเป็นชายทั้งฆราวาสและพระ
สงฆ์ ยกเว้นหมอต้าแยซึ่งเป็นหญิงสูงอายุ หมอที่มีชื่อเสียงว่าสามารถรักษาโรคได้หายจะได้รับการ
ยอมรับอย่างรวดเร็ว แม้แต่ในราชสำนักหรือกลุ่มชนชั้นสูงก็ต้องการตัว และอาจจะได้รับแต่งตั้ง
เป็นหมอหลวง

การพยากรณ์ วินิจฉัยและรักษาโรคของหมอในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อน
การนำความรู้ทางการแพทย์และความรู้เกี่ยวกับกายวิภาค สรีรวิทยาเข้าสู่สังคมไทย ยังเป็นไป
ด้วยการอิงกับความรู้ดั้งเดิมที่ให้คำอธิบายตามความเข้าใจและการรับรู้ที่สืบทอดมา โดยไม่มีความ
รู้จากการทดลองหรือค้นคว้าในมนุษย์ ดังนั้นความเข้าใจเกี่ยวกับการสูบนิดโลหิต และการเต้นของ
ชีพจร จึงถูกเปลี่ยนแปลงไปเมื่อมิชชันนารีได้เผยแพร่ความรู้ดังกล่าว เช่นที่หมอบรัดเลย์ได้นำบท
ความและรูป "คนบอกเส้นโลหิตไหล" ตีพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุ(The Bangkok Recorder)

²⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

ในปี พ.ศ. 2408²⁴³ ด้วยความรู้ดังกล่าวและความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์การแพทย์ในยุคสมัยต่อ ๆ มาจึงทำให้มีการปรับเปลี่ยนวิธีการวินิจฉัยและการรักษาจากเดิมโดยการผนวกความรู้ใหม่เข้าไปในกระบวนการการรักษาด้วย

การเคลื่อนไหวภายในชุมชนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในช่วงแรกของการตั้งถิ่นฐานใหม่ แม้ว่าผู้คนจะมีความเคยชินจากประสบการณ์ภูมิหลังที่แตกต่างกันในแต่ละกลุ่มวัฒนธรรม แต่สภาพแวดล้อมใหม่ที่กีดกันและเบียดเบียนการดำเนินชีวิต ทางสังคม เศรษฐกิจ นอกจากจะเป็นการสร้างเสถียรภาพทางการเมือง ความเข้มแข็งของพระราชอาณาจักร เพื่อเป็นหลักประกันความปลอดภัยของเมืองแล้ว ยังมีเหตุปัจจัยจากภายนอกที่ทำให้ชีวิตภายในสังคมชุมชนของเมืองกรุงเทพฯ ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงทั้งการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมด้วยวิถีทางเป็นไปภายในชีวิตของสังคมชุมชน และการเข้าสู่กระบวนการกล่อมเกลာและหล่อหลอมจากรัฐ นอกเหนือไปจากความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของสังคมที่สืบเนื่องในระบบควบคุมกำลังคนมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจที่ถูกกำหนดด้วยการเรียกค่าตอบแทนจากผู้คนในสังคมในรูปของตัวเงิน และสิ่งของผลผลิตซึ่งก็เป็นการกำหนดจากแบบแผนที่เคยดำเนินมาจากยุคสมัยก่อนหน้า เข้าสู่การวางมาตรฐานและแบบแผนสำหรับคนในสังคมเพื่อการประพฤติปฏิบัติ ส่วนหนึ่งของการกำหนดในส่วนนี้กระทบต่อลักษณะ เฉพาะตัวของชุมชนในด้านกว้างซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

²⁴³ หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม 1 , 1865.